

MÜTEFERRİKA'NIN İZİNDE

Kitap ve Matbuat Tarihi Yazıları

Yahya ERDEM

YAYIN NU: 1705
KÜLTÜR SERİSİ: 953

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-126-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Proje Danışmanı: Şaban Özdemir

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: GNG Tanıtım

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Yahya Erdem: 1952 yılında İstanbul'da doğdu. Saint-Benoit ve Kabataş liselerinde okudu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız ve Roman Dili ve Edebiyatları Bölümünü bitirdi. Üniversite yıllarında bir gazetede haftalık film eleştirileri kaleme alarak yazı hayatına adım attı. 1986 yılında TRT Ankara Radyosunda prodüktör olarak göreve başladı. Kültür programları metni yazdı, program yaptı. 2004'te TRT Ankara Televizyonuna geçerek Belgesel Programlar Müdürlüğünde görevine devam etti. *İstanbul Sahhaflarında, Bir Portre: Prof. Dr. Semavi Eyice, Üsküdar-Üsküdar* gibi belgeselleri çekip yönetti. 2008'de Yayın Denetleme Kurulu üyeliğine getirildi. 2017 yılında Yayın Denetmeni unvanıyla otuz yıl çalıştığı kurumdan emekli oldu. 1993'ten beri çeşitli inceleme ve araştırmaları *Türk Yurdu, Kebikeç, Müteferrika* gibi dergilerde yayımlanmıştır. Yeni Türkiye Yayınevi'nin çıkardığı *Osmanlı*'da bir makalesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde iki maddesi çıkmıştır. Kendisini kitapsever ve kitap tarihi araştırmacısı olarak tanımlamayı sevmektedir.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	11
Müteferrika'nın İzinde	13
Müteferrika Matbaası'nın Erken Dönemde Yapılmış Bilinmeyen Bir Resmi.....	15
Doğubilimci Langlès'in Notlarında Müteferrika'nın Tek Yaprağını Bastığı Büyük Sözlük Projesi.....	19
Müteferrika Baskılarından Batı Dillerine Yapılan İlk Çeviriler.....	29
İbrahim Müteferrika <i>Tuhfetü'l- Kibâr</i> 'ın İkinci Baskısını Yaptı mı?	45
Türkçeden Yapılan Çeviri Kitaplar	49
1688 Yılında Venedik'te Basılan Arap Harfli Türkçe Durûb-ı Emsâl Kitabı	51
Kâtip Çelebi'nin Matbu İlk Kitabı: İtalyanca <i>Takvîmü't-Tevârih</i>	69
Üç Nesil Türkolog: Pétis de La Croix Ailesi ve Eserleri	75
<i>Hayriye-i Nâbi</i> 'nin Fransızcaya İlk Çevirisi	89
Seyyahlar, Diplomatlar, Kitaplar	95
Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık.....	97
Haçadur Vosganyan ve Eseri: <i>Sultan ve Halkı</i>	111
II. Meşrutiyet ve 31 Mart'ın İngilizce Kaynakları.....	129
Kitap ve Basın Tarihinden	141
Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)	143
18. Yüzyılda Avrupa'da Basılan Constantinople Rumuzlu Kitaplar.....	181
19. Yüzyılda Basılmış İstanbul'a Dair Korsan Bir Kitap	203
Basın ve Sansür: <i>Hayâl</i> Mizah Gazetesinin Tatilleri	211
Mühendishâne Başhocası Hüseyin Rifkî Tamanî'nin İngilizceden Çevirdiği <i>Usûl-i Hendese</i> Kitabı	235
Kitap ve İnsan	251
Kütüphanecilerin Pîri İsmail Sâib Sencer Efendi'ye Dair	253
Kitapsever ve Sahhaf Etem Coşkun'un Ardından	263
Dizin	269

ÖN SÖZ

Elinizdeki kitap uzun süren bir emeğin neticesidir dersem çok da yanlış söylemiş olmam. Yirmi sekiz yıl önce yazmaya başladıklarımın bir araya getirilmesinden oluşuyor zira. 1993'te İstanbul'da *Müteferrika* ve 1995 yılında Ankara'da *Kebikeç* dergilerinin çıkmasıyla, hayatımda bir dönem açılmış oldu. Kitaplara sevgim nedeniyle onlar hakkında araştırmalar yapmayı keyif edindim. Bunlar zamanla çoğaldı ve bir kapak altında toplanacak hacme ulaştı. Çalışmamda on sekiz makale yer alıyor ve her iki dergide yayınlanan incelemelerimi kapsıyor. Hepsini gözden geçirdim, ilaveler ve çıkarmalar yaptım, düzeltmelerim de oldu, güncelledim kısacası. Bu haliyle de kusursuz olduklarını söyleyemem. Muhtemel hatalardan dolayı okuyucuların hoşgörüsüne sığınıyorum.

Basmacı İbrahim Müteferrika'nın izinden giden matbaacılarımız günümüzde ileri teknolojiyi yakalamış ve Batıdaki gelişmelere ayak uydurarak onlarla yarışacak duruma gelmiştir. Müteferrika'nın izini bir başka manada şahsen de sürdürdüğümü söyleyebilirim. Önce bir kitapsever olarak onun bastığı eserleri toplamaya gayret ettim. Aradım, buldum, bir şekilde değerlendirdim. Zaman içinde beş tanesi geçti elime. Hepsinin bir hikâyesi var, bulunma sevinci var. Burada onlara değinmedim. Öte yandan İbrahim Müteferrika ile ilgili ne kadar kıyıda köşede kalmış bilgi varsa araştırmakta, takip etmekteydim ve bilinmeyen iki malzemeye bu sayede ulaştım. Biri onun uzun yıllar boyunca gerçekleştirmek istediği çok dilli sözlük projesinin kanıtı olan, basmış olduğu örnek yaprakla ilgiliydi. Bu projeden eski kaynaklarda söz ediliyordu ama başlık sayfasının basıldığı gözlerden kaçmıştı. İlk matbaacımızla alakalı diğer keşfim, matbaasının daha o hayatta iken yapılmış bir resmi oldu. Müteferrika'nın bastığı kitaplardan Batı dillerine yapılmış erken dönemdeki çeviriler bir başka konu olarak ilk bölümde yer alıyor. Onu bir casus olarak değil, bize baskı sanatını getiren, *Risâle-i İslâmiyye* ve *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l Ümem*'in yazarı saygıdeğer bir kişi olarak her zaman anacağız.

Dilimizden Fransızca ve İtalyancaya erken dönemde yapılmış çevirilerle ilgili incelemelerimi ikinci kısımda topladım. İtalyanca olarak yayınlanan *Takvîmü't-Tevârih*, Arap ve Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe atasözleri kitabımız, kralın çevirmenleri Pétis de La Croix ailesinin hizmetleri, onlarla karıştırılan bir başka De La Croix, Urfalı Nâbî'nin *Hayriye*'sinin erken dönemde yapılan Fransızca çevirisi şahsen beni heyecanlandıran konulardı, okurken sizin de sıkılmayacağınızı umuyorum.

Yüzyıllar boyunca ülkemize sayısız gezgin ve diplomat gelmiş, yurdumuzu karış karış gezmişler, incelemişler. Gördüklerini kaleme almış, gerektiğinde rapor etmişler. Bir kısmı sahhaflardan kitap toplayıp memleketlerine götürmüş, bazıları tarihî denilecek olaylı günlerde burada oldukları için izlenimlerini not alıp ülkelerine dönünce kitaplaştırmış. Onların aksine Ermeni asıllı bir yurttaşımız İstanbul'daki baskın hayatından sonra Amerika'ya giderek adeta fahri elçimiz olmuş, Türkleri orada tanıtmış. Hayatı çok ilginç, hele yazdığı iddia edilen bir kitap var ki gerçekten onun mu eseri, yoksa başka bir arkadaşından intihal mi etti, hükmü okuyucuya bırakıyorum. "Seyyahlar, Diplomatlar, Kitaplar" bölümünde işte bu konuları bulacaksınız.

Avrupa'da Arap harfleriyle basılan eserler, bizde ilk defa geniş olarak benim ele aldığım bir konuydu. O zamana kadarki bilgilerde eksikler ve yanlışlar vardı. Gerçekten emek verdiğim, kısmen derleme ama bir o kadar da araştırma mahsulü çalışmaydı. Avrupa'da Constantinople yer adıyla basılan kitaplara dair yazım da özgün bir araştırmadır. Fransa'da 18. yüzyılda yayınlanan birçok eser İstanbul'da basılmış gibi gösterilmiştir. Bunlar bizim kaynaklarımızda azınlık matbaalarında ya da İstanbul'da Fransız Elçiliği Matbaası'nda basılmış gibi takdim ediliyordu. İşin aslı çok daha farklıydı. Yazımda onu anlattım, bu şekilde basılmış kitapların bibliyografyasına yer verdim. Çalışmamı son şekline getirirken listeyi güncellediğimi belirtmeliyim. Son kısımda sevdiğim iki kitap dostunu, kütüphaneci İsmail Sâib Sencer ve sah haf Etem Coşkun'u andım.

Uzun bir serüveni olan bütün bu incelemeler akademik kıymette değildir. Ama dergilerde yayınladıklarında hepsi ilgi gördü, kaynaklara girdi, atıflar aldı. Bu da bana doğru işler yaptığımı gösterdi. Nitekim onca yıla rağmen konularının eskime-diğini, tazeliğini kaybetmediğini fark ettim. Bir başlık altında yayınlamayı düşündüğüm üç tanesi dışında tamamı bu vesileyle geniş bir kitlenin karşısına çıkmış oluyor. Bir araya getirilmeleri; kaybolmamaları ve bir kapak içinde toplanmaları açısından umarım yararlı olmuştur. Ankara'dan Ahmet Özcan, İstanbul'dan Şaban Özdemir ve Seyfettin Ünlü dostlarım uzun zamandır yazılarımı kitaba dönüştürmemi istiyorlar ve önerilerde bulunuyorlardı. Onlara teşekkür ederim. Şaban Özdemir'e gönüllü olarak yaptığı tashih ve redaksiyon için ayrıca müteşekkirim.

“Bir şey satacaksan kitap satacaksın, bir şey alacaksan kitap alacaksın.” diyen Hasan Âli Yücel'in bu sözüne naçizane “Bir şey yazacaksan, kitaplar hakkında yazacaksın.” eklemesini yapmıştım. Gerçekten de her konuyu keyifle yazdım, bilinmeyen, duyulmayanları araştırmaktan zevk aldım, bulduklarımı okuyucularla paylaştım. Rahmetli Necmettin Hilav Bey'in bir karşılaşmamızda “Temcit pilavı gibi aynı şeyleri tekrarlıyorlar, seninkileri okuyor ve beğeniyorum.” demesi bana verilen en büyük ödüldü. Çalışmamı çok sevdiğim bu büyüğümüzün hatırasına adıyorum. Yazdıklarına kıymet verip kitap ve okuma kültürüne katkıda bulunmaya devam etmem hususunda heveslendiren sayın İsmail Erol Erünsal hocamızı da burada özellikle anmalıyım. İlk incelememin yayınlanmasından bugüne kadar beni teşvik eden Ali Birinci üstadımızı zikretmeden tabii ki geçemem. Ötüken Neşriyat'ın editörü Gök-türk Ömer Çakır Bey'in de alakasıyla elinizdeki kitap oluştu. Bu süreçte hep yanımda olan ve önerileriyle, uyarılarıyla katkıda bulunan eşim Meral'e ve oğlum Ali İhsan'a ayrı bir teşekkür borçluyum. Yazarken duyduğum heyecanı okuyuculara bir nebze aksettirebildiysem ne mutlu bana.

Müteferrika'nın İzinde

Müteferrika Matbaası'nın Erken Dönemde Yapılmış Bilinmeyen Bir Resmi

Müteferrika Matbaası'nda ilk kitabımız 31 Ocak 1729'da basılmıştır. Müteferrika Matbaası'nın faaliyetini gösteren ilk temsili resim bu tarihten yaklaşık 20-25 yıl sonra Almanca bir kitapta yayınlanmıştır. Bir gaflet eseri olarak kitabın künyesini almak fırsatını elden kaçırdım. 1750'li yıllarda ilk defa neşredildikten sonra, ikinci kez hiçbir yerde bu resme rastlanmamıştır. İnternet ortamında bu resim halen mevcut değildir. Müteferrika ile ilgili yerli ve yabancı kaynakların hiçbirinde yoktur. Giambattista Toderini'nin ünlü *De La Littérature des Turcs* adlı çalışmasında bu kitap ve dolayısıyla içindeki Müteferrika Matbaası'nın resmi zikredilmez. Aladar Simonffy'nin özgün baskısı 1944'te Budapeşte'de yapılan ve dilimize *İbrahim Müteferrika: Türkiye'de Matbaacılığın Bânisi* adıyla çevrilen eserinde de yer almamıştır. Türkçe çevrisinde tamamen başka ve yeni dönemde yapılmış resimlere yer verilmiştir. Bu Almanca kitabı Franz Babinger'in de görmediği açıktır. *Stambuler Buchwesen*'de adı geçmez. Şayet Babinger bu resmi görmüş olsaydı hem sözünü eder hem de büyük ihtimalle kitabının kapağına koyardı. Henry Blackmer ve Şefik Atabey kataloglarındaki kitaplarda bu resmin yer almadığını rahatlıkla söyleyebilirim. Yirmi yıldan fazla düzenli elime geçen Brill ve ardından Smitskamp kataloglarında bu kitaba ve içinde yer alan bu resmin bir röprodüksiyonuna rastlamadım. Bunun bir nedeni de resmin yer aldığı kitabın bir Osmanlı tarihi olmamasıdır. Daha genel konuda bir eserdir. Kısaca söylemek gerekirse resim kadar resmin yayınlandığı kitap da Müteferrika ve Osmanlı coğrafyasıyla ilgili kaynaklarda anılmamaktadır.

Yerli kitaplarımızda ve dergilerimizdeki temsili Müteferrika ve matbaası resimleri basit düzeyde olup hepsi Cumhuriyet döneminde çizilmişlerdir. Bunlar arasında en güzel olanları Nezih imzasını taşıyan Nezih İzmiroğulları ile Ahmed Süheyl Ünver ve Münif Fehim'in çizdikleridir. Bu resimlerde çoğu defa İbrahim Müteferrika bastığı örnek bir yaprağı incelerken gösterilir. Arka planda matbaa teçhizatı görülür. 1750'li yıllara tarihleyebileceğim Almanca kitapta ise kişilerin üzerlerindeki kıyafetlerden tutun da baskı makinelerine, dizgi kasasına, vitraylara kadar her şey daha ayrıntılı, daha gerçekçi bir biçimde çizilmiştir. Altı kişinin yer aldığı desende sırtı dönük olan

ve eliyle adeta direktif veren bir kişi dikkat çekmektedir. Bunun İbrahim Müteferrika'yı temsil ettiğini düşünebiliriz. Bu resmin ilk defa yayımlandığı yıllarda Müteferrika Matbaası hâlâ aktiftir. *Vankulu Lügati*'nin ikinci baskısı o sıralarda yapılmıştır. Resmin altında Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçi olarak Fransa'ya gidişi vs. anlatılmakta, Türkçe ve Arapça bir sözlük hazırlığından söz edilmektedir. Yine orada yer alan "8 usta, çoğu Rum olan 36 genç çırak" ifadeleri Babinger'in sözünü ettiği Johann Christian Kundmann ile Johann Friedrich Bachstrom'un verdiği malumatla örtüşmektedir. Babinger'e göre Kundmann sekiz usta ve otuz altı çıraktan, Bachstrom da Fransa'dan gelen iki tezgâhtan bahsetmektedirler.¹ Resmin altındaki yazı ve resimdeki iki tezgâh bu bilgilerle aynı paralelliktedir. Derkenarda 1728 tarihi vardır. Bu tarih İbrahim Efendi'nin kendi evinde kurduğu matbaanın ilk deneme baskılarını yaptığı tarihi göstermektedir.

Özetlersek, Müteferrika Matbaası'nın çalışmasını gösteren bu resim, ilk matbaamızın faaliyetlerinin henüz sürdüğü erken bir dönemde yapılması ve yayımlanması açısından son derece ilginçtir ve belgesel bir değere sahiptir. Yayımlandığı tarih olan 1750'li yıllardan sonra ilk kez burada, *Müteferrika* dergisinde çıkmaktadır. Resim küçük boyutta olduğu için onu büyütme zorunda kaldım. Bu durumda kalitesi belki azaldı. Dergide yayımlandığı zaman nasıl bir seviyede olacağını kestiremiyorum. Yaklaşık dört yıldan fazladır elimde olan bu resmi *Müteferrika* okuyucularıyla paylaşmakta geç bile kaldım. Yahya Erdem Koleksiyonu olduğu belirtilmeden yapılacak her alıntı açıkça intihal yani hırsızlık sayılacaktır. Sadece özgün kaynak yani bu resmin yayımlandığı ilk kaynak ve o kaynakta kaçınıcı sayfada yer aldığı belirtilerek yapılan alıntılar bunun dışındadır. "Bilinen bir şey" ya da "öteden beri bilinmektedir" gibi temelsiz, muğlak ve bilimsel olmayan ifadeler umarız bu resim vesilesiyle dile gelmeyecektir. Resmin yer aldığı kitabı bulmak isteyen araştırmacılara başarılar diliyorum. O güne kadar Müteferrika matbaasının bu ilk temsili resminin bu makale ile birlikte anılmasının gerektiği ise çok açıktır.

Müteferrika, sayı: 39/2011

¹ Franz Babinger. *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*. Leipzig 1919. s. 11.

Müteferrika Baskılarından Batı Dillerine Yapılan İlk Çeviriler

İbrahim Müteferrika Matbaası'nda basılan kitaplar bir süre sonra Batı'nın da ilgisini çekmiş ve çeviriler yapılmaya başlanmıştır. Bu yazımızda doğrudan doğruya Müteferrika kitaplarından Batı dillerine çevrilerek yayınlanan kitapları tanıtacağız. Yazma hâlindeki Osmanlıca eserlerden yapılan çeviriler ilgimiz dışındadır. Aynı şekilde dergilerde yer alan ya da ayırbaşım hâlinde çıkan küçük tercümelere de burada istisnalar dışında yer vermedik. Konumuz Müteferrika baskılarından Batı dillerine yapılan çeviriler olmakla birlikte, Müteferrika baskıları arasında Batı'da daha önce yayımlanmış eserlere de İbrahim Müteferrika'nın yayınlacağı kitapları tespit ederken nasıl seçici davrandığını göstermek için kısaca değindik.

Kitâb-ı Lügat-ı Vankulu

Sıhah-ı Cevherî adlı Arapça sözlüğün Mehmed el-Vanî tarafından Arapça-Türkçe bir sözlük hâline dönüştürülmüş şeklidir. Bu nedenle *Lügat-ı Vankulu* olarak bilinir. Müteferrika Matbaası'nın ilk ürünü olup Recep 1141/31 Ocak 1729 tarihinde 500 adet ve iki cilt hâlinde basılmıştır.¹ Bu sözlük 1653 yılında Leiden Üniversitesi hocalarından Jacob Golius tarafından Arapça-Latince olarak yayımlanmıştır. Tıp, matematik, astronomi eğitiminin yanına Şark dilleri bilgisini de ekleyen Golius'un, *Cevherî*'den çevirdiği bu sözlük Freytag'ın sözlüğü ortaya çıkana kadar 150 yıl boyunca Batılı şarkiyatçıların temel kaynağı olmuştur. 76 yıl sonra İbrahim Müteferrika'nın bunu ilk kitabı olarak yayınlaması ilginçtir. Müteferrika'nın, sözlüğü bir ihtiyaca binaen ve çok hacimli olduğu için çoğaltılmasında fayda gördüğü için tercih ettiği bilinmektedir. Ancak bu eserin Batı'da daha önce yayımlanmış olması bizce bir rastlantı değildir. Aşağıda görüleceği gibi Müteferrika'nın vakanüvis tarihleri dışında bastığı kitaplar daha önce Avrupa'da basılmış olan kitaplardır. Bu da İbrahim Müteferrika'nın bilgisini, görgüsünü, eğitimini, kitap yayınlarken ne kadar seçici olduğunu kanıtlayan bir husustur. 1653 yılında Leiden'de Arapça-Latince basılan bu kitapta Arapça sözcükler için kalın ve ince nesih harfler kullanılmıştır. Kitabın künyesi şöyledir:

¹ Müteferrika baskılarının tarihleri Orlin Sabev'in *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul 2006 kitabından alınmıştır.

Lexicon Arabico-Latinum, contextum ex probatioribus Orientis lexicographis. Leiden, typis Bonaventure & Abraham Elseviriorum. 1653. 1390 + 74 s. Folyo boyut.

Tuhfetü'l Kibâr fî Esfâri'l Bihâr

Kâtip Çelebi'nin eseri İbrahim Müteferrika tarafından Gurre-i Zilkade/29 Mayıs 1729 yılında ülkemizde basılan ikinci Türkçe kitap olarak yayımlanmıştır. Haritalı ilk Türkçe kitaptır. Osmanlı deniz muharebelerini anlatır. 1831'de Londra'da Oriental Translation Fund'dan İngilizcesi çıkmıştır. Çevirmeni James Mitchell olan kitabın künyesi şöyledir:

History of the Maritime Wars of the Turks, translated of the Turkish of Haji Khalifeh by James Mitchell. Chapters I to IV. London 1831. 80 s.

Kitabın künyesinde Kâtip Çelebi'den çevrildiği belirtilmiştir. Bizim aradığımız husus bu çevirinin Müteferrika baskısından yapılmış olmasıdır. Gerçekten de Mitchell çeviriyi bir yazmadan değil Müteferrika yayınından yapmıştır. Ön sözden bunu şüphe götürmeyecek bir biçimde anlamaktayız. “Tercüme edenin ön sözü” ile başlayan kitapta, Mitchell önce Kâtip Çelebi'nin hayatına ve başlıca eserlerine değinir. Daha sonra *Tuhfe*'nin 1729'da Sait Efendi ve İbrahim Efendi tarafından İstanbul'da kurulan matbaa-i şahanede basılan ikinci kitap olarak çıktığını belirtir. Macar asıllı İbrahim Efendi'nin İslam dinini kabul ettiğini vurguladıktan sonra, onun tarafından kazılan hurufatın kusursuzluğuna işaret eder. Matbaanın henüz yeni açılmasına rağmen, eserin neşrinin İbrahim Efendi'nin mahareti açısından şâyân-ı dikkat olduğunu yazar. Yine de Mitchell'e göre ne yazık ki eserde çok fazla dizgi hatası vardır ve bu da çeviride kendisine bayağı zorluk çıkarmıştır. Sondaki yanlış doğru cetvelinde (*errata*) yazılı olan iki yüz kadar hataya ilaveten çevirmenimiz pek çok yanlış daha bulmuştur ki bunlar hemen peşinden çıkan ikinci baskıda da düzeltilmemiştir.² Mitchell daha sonra Türkçe baskı hakkında bilgi verir, içindekiler, *errata*, yayıncının ön sözü gibi bölümler dışında 149 sayfalık küçük folyo boyutta olduğunu belirtir. Beş haritanın konularının açıklanmasından sonra şu ifadeler yer alır: “Mümkün olduğunca edebî bir dil kullanmaya özen gösterdim. Yine de bazı durumlarda gerek baskının yanlışları yüzünden gerekse katıksız denizcilik terimleri kullanılmasından dolayı Türkiye'nin payitahtında kaldığım birkaç ayda en özenli araştırmaları yapmış olmama rağmen açık manasını öğrenemediğim kelimeler oldu. Ancak bunlar sayıca birkaç tanedir ve eserin genel anlatımını bozmayacak niteliktedir.” Mitchell o sırada Londra'da bulunan ve Mısır Paşası Mehmed Ali'ye bağlı olan Ömer Efendi adındaki bir subaya yardımlarından dolayı teşekkür ederek ön sözünü bitirir. Ağustos 1831 tarihli bu ön sözden anlaşılacağı gibi Mitchell, çevirisini Müteferrika baskısı kitaptan yapmıştır. Kitaptaki dizgi hatalarının işini zorlaştırdığını iki ayrı yerde söylemesi bunun açık delilidir. Ne var ki çeviri tam değildir. Çevirinin, birinci ve dördüncü bölümler arası olduğu künye sayfasında vurgulanmaktadır. Kitabın çevirideki adına uygun olarak sadece Osmanlıların deniz savaşlarının anlatıldığı bölümler nakledilmiştir. *Tuhfe*'nin son kısmında

² Mitchell'in burada ilk baskının hemen ardından gelen ikinci “impression”dan bahsetmesi ilginçtir. Bu ikinci baskı meselesini bunu takip eden yazımızda ele aldım.

İbrahim Müteferrika *Tuhfetü'l-Kibâr*'ın İkinci Baskısını Yaptı mı?

İbrahim Müteferrika'nın kitapları arasında bilindiği üzere sadece *Vankulu Lüğati*'nin ikinci baskısı yapılmıştır. Müteferrika'nın vefatından sonra 1169-1170 hicri/1756-57'de çıkan bu kitaptan önce ve sonra onun matbaasında basılan kitapların ikinci yayını yoktur. Okuma yazma oranının düşük, matbu kitaba ilginin az ve matbaacılığımızın emekleme devrinde olduğu sırada bir eserin ikinci baskısını beklemek zaten pek de olacak şey değildir. Nitekim *Vankulu*'nun ikinci baskısı ilkinden çeyrek asır sonra çıkabilmiş, sözlük olmasından dolayı bir ihtiyaca cevap verdiği için yeniden yayımlanmak ayrıcalığına ulaşmıştır. Baskısında İbrahim Müteferrika'nın hurufatı kullanılmıştır. 1781 yılında İstanbul'a gelen Toderini sözlüğün artık nadir bulunduğunu, ilk baskının kâğıdının ikincisinden güzel olduğunu yazmaktadır. Bu nedretten olsa gerek, sözlük Mühendishâne ve Üsküdar matbaalarında birinci ve ikinci cilt olarak 1802-1804 arasında üçüncü defa yayınlanacaktır.

Hâl böyle iken *Letteratura Turchesca*'nın yazarı Gianbattista Toderini'nin *Tuhfetü'l-Kibâr*'ın ikinci baskı yaptığı şeklindeki iddiası ortalığı karıştırmış gibidir. Zira ondan etkilenerek diğer araştırmacıların bu bilgiyi tekrarladıklarını görmekteyiz. Toderini ünlü kitabında *Tuhfe*'yi kastederek “Bu eserin faydalı oluşu dikkate alınarak kendisinin de belirttiği gibi (İbrahim Müteferrika'nın. Y.E) iki güzel baskısı yapıldı. Bunu söylememiş olsaydı fark edemezdik çünkü benim gördüğüm nüshalar birbirine son derecede benzemektedir.”¹ diyor. İbrahim Müteferrika'nın bu ikinci baskıdan *Tarih-i Seyyah*'ın ön sözünde bahsettiğini belirtiyor. *Tuhfe*'yi 1831'de İngilizceye çevirip Oriental Translation Fund'dan yayınlatan James Mitchell de ilkinin hemen akabinde çıkan ikinci bir baskıdan söz etmekte, ilk baskıdaki hataların ikincisinde aynen devam ettiğini yazmaktadır.² Franz Babinger ise “İbrahim'in *Geschichte des Reisenden*'de (*Tarih-i Seyyah*) yazmış olduğu ön sözde belirttiği üzere kitaptaki haritalar sevinçle karşılandı ve kısa zamanda ikinci bir baskıya ihtiyaç hissedildi.” demek-

¹ Toderini. *De la Littérature des Turcs*. Paris, 1789. Cilt 3, s. 36.

² James Mitchell. *History of the Maritime Wars of the Turks, translated of the Turkish of Haji Khalifeh by James Mitchell. Chapters I to IV*. London 183, s. vii.

âli alınarak nüsha-i merkûmenin tab'ına şüru olunup tamamlanmasının müyesser olduğunu belirtmektedir.⁸

Günümüz diliyle açıklayacak olursak *Vankulu Lügatı*'nın basımı esnasında yazım ve dizgi hatalarının ortaya çıkması üzerine padişahın emriyle bunların düzeltilmesi istenmiş, musahhihler bu işle uğraşırken matbaa işçileri boş kalmışlardır. Bu zamanı değerlendirmek için daha küçük hacimli olan ama anlam ve fayda itibarıyla benzeri olmayan Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-Kibâr* adlı eserinin basım işlerine başlanmıştır. Kitabın resim ve şekillerini bazı iyileştirici ilavelerle âcizane İbrahim Efendi düzenlemiş ve Allah'ın yardımıyla iki rağbet görmüş nüshanın basımı sona ermiştir. Bu iki kitabın basımı arasında *Tarih-i Seyyah* Latince'den çevrilerek onun yayını da tamama erdirilmiştir. Müteferrika aynı yıl içinde çıkan ilk üç kitabın hazırlanmış safhasını işte bu şekilde anlatmaktadır. Görüldüğü gibi ikinci baskı diye bir şey yoktur. İbrahim Efendi, *Tuhfe*'yi *Vankulu*'ndan ayırmak için “onun dahi ibârâtı tâb ve temsil edildi” diye yazıyor. İkisinin de belli süre içinde beraberce basıldıklarını göstermek için, inayet-i Hak'la “iki nüsha-i mergube dahi hitama reside oldu”, bir başka deyişle ikisi de sona erdi diyor. İki rağbetli nüshadan maksat *Vankulu* ve *Tuhfe*'dir. İki adet farklı *Tuhfe* baskısı değildir. Onlar matbaadayken küçük çaplı bir kitap olan *Tarih-i Seyyah* da yayınlanmıştır.

Toderini'nin yanlış okuyarak ya da okuduğunu yanlış anlayarak ikinci baskıdan bahsetmesi ortaya hayli eğlenceli bu durumu çıkarmıştır. James Mitchell Toderini'den etkilenerek iki ayrı baskı olduğunu sanmıştır. O ve Toderini, iki baskının birbirinden farksız olduğunu yazmışlar ama zaten ortada tek bir baskı olduğunu akıllarına getirmemişlerdir. Babinger belli ki *Tarih-i Seyyah*'ı hiç karıştırmamış, Almanca bir kaynaktan yararlanarak ikinci baskıya ihtiyaç duyulduğunu yazmıştır. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı* adlı eserinde *Tuhfetü'l Kibâr*'ın mukaddemesine yer vermiştir. *Tarih-i Seyyah* ön sözüyle büyük ölçüde benzerlik göstermesine rağmen, can alıcı “iki nüsha-i mergube” ifadesi orada yoktur. Gerçek, *Tuhfe* yerine *Tarih-i Seyyah*'ın ön sözüne bakarsaydı aklına takılan sorunun cevabını bulacak, çeşitli *Tuhfe* nüshalarını karşılaştırıp ikinci baskıyı aramak zahmetinde kalmayacaktı.⁹ Aynı şeyi Orlin Sabev için de söylemek zorundayız. Toderini'nin *Tarih-i Seyyah*'ı işaret ettiğini gözden kaçırmıştır.¹⁰

Netice olarak rahatlıkla söyleyebiliriz ki İbrahim Müteferrika hayatta iken hiçbir kitabının ikinci baskısını yapmamıştır. Kaldı ki kitaplarını onca yıl içinde tüketmemiş ve terekesinden satılmayan 2981 adet basılı kitap çıkmıştır.¹¹ Bu durum da gösteriyor ki matbaacılığımızın beşik döneminde bir kitabın ikinci tab'ını yapmak oldukça uzak bir ihtimaldi ve nitekim yapılmamıştır.

Müteferrika, sayı: 38/2010 içindeki yazımın bir bölümünün oradan çıkartılarak ilavelerle yeniden düzenlenmiş hâli.

⁸ *Tarih-i Seyyâh*, 1729. Numarasız 4. sayfadaki Müteferrika'nın ön sözü.

⁹ Selim Nüzhet Gerçek, *age.*, s. 62-63-64.

¹⁰ Orlin Sabev'in ilk baskıdaki bu ihmalini telafi ettiği bir yazısı için bk. *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yay. İzmir, 2017. Orlin Sabev. “Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika”. s. 152-172.

¹¹ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yay. 2006. s. 128.

Türkçeden Yapılan
Çeviri Kitaplar

1688 Yılında Venedik'te Basılan Arap Harfli Türkçe Durûb-ı Emsâl Kitabı

“Durûb-ı Emsâl Kitapları” denilen atasözleri kitapları bizde ve diğer ülkelerde her zaman ilgi uyandırmış ve kıymet arz etmiştir. Atalardan, eskilerden kalan özlü ve güzel sözlerdir bunlar. Arapçada mesel, Farsçada pend, Fransızcada proverbe, İngilizcede proverb şeklinde geçer. Atasözü-deyim-güzel sözler bazen birbiriyle iç içe de girmiştir. Bu yazımızda tanıtacağımız İtalyan dil oğlanlarının derlediği *Emsâl* kitabı da bu neviden ilginç bir çalışmadır.

Bizde matbu ilk atasözü kitabı hicri 1262 tarihinde Tabhâne-i Âmire’de basılan Hıfzî’nin *Manzume-i Durûb-ı Emsâl* adlı kitabıdır. Bu küçük kitapta atasözleri ahenkli bir şekilde, manzum olarak verilmiştir. İçlerinde müstehcen olanlar da vardır. Yirmi beş sayfalık bir risale şeklindedir.¹ İkinci kitabımız Vâcid Efendi’nin *Durûb-ı Emsâl*’idir (İstanbul 1275). Taş baskısı usulüyle Aşir Efendi Matbaası’nda basılan bu kitapçıkta sondaki lugazlarla beraber 700’den fazla atasözü yer almaktadır. Hıfzî’nin kitabından esinlendiği, girişte yazılıdır. Şinâsi *Durûb-i Emsâl-i Osmâniye* (İstanbul 1280) adlı eserinde atasözlerini deyim ve benzeri diğer sözlerle birlikte yayımlamıştır. Başka baskıları da vardır. Ahmed Vefik Paşa, *Türkî Durûb-i Emsâl* (İstanbul 1288) adlı kitabı ile Şinâsi’yi takip eder. Paşa, Bursa valiliği sırasında bu kitabını iki kat kadar genişleterek *Müntehabât-ı Durûb-i Emsâl-Atalar Sözü* adlı kitabını yayınladı. Baskı yeri ve tarihi olmayan bu kitap muhtemelen Bursa’da yayınlanmıştır, son derece nadir bulunur. Bu kitap ayrıca, Ahmed Midhat Efendi’ye mal edilerek E. J. Davis tarafından *Türkî Durûb-i Emsâl* adıyla 1897’de Londra’da neşredilmiştir.

¹ Durûb-ı Emsâl kitapları hakkında *Dergâh Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*’ne bir madde yazan rahmetli Velid Ebüzziya bu kitap için 1272 tarihini göstermiştir, bir dizgi hatası olabilir. Ancak taşbaskı olduğunu yazması yanıltıcı olmuştur, zira eser Tabhâne-i Âmire’de tipografya usulüyle basılmıştır. Ebüzziya bununla Vâcid Efendi’nin Hıfzî’den esinlenerek yayınladığı taşbaskı kitabı kastetmiş de olabilir. Bu durumda 1262 tarihli ilk baskıyı görmediği anlaşılır, verdiği tarih de yanlış olmuştur. Vâcid Efendi’nin hazırladığı baskı 1275 yılındadır. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* “Atasözü” maddesinde ise “Tanzimat döneminde bu sahada basılan ilk eser” olarak Vâcid Efendi’nin kitapçığı gösterilmiştir. Hıfzî’nin eseri yazılış itibarıyla Kanuni dönemine ait olsa da bizde yayınlanan ilk Durûb-ı Emsâl kitabıdır, Tanzimat döneminde basılmıştır, bu husus vurgulanmalıdır.

Batı'da matbaanın erken dönemde faaliyete başlaması dolayısıyla, çeşitli atasözleri kitapları kısa zamanda basılmaya başlamıştır. Bunlar arasında bizimle ilgili olanları özellikle zikretmek gerekir. Yunus Emre'nin birkaç dizesinin “güzel söz-vecize” kabilinden daha 1500'lü yıllarda Latin harfli Türkçe olarak bir kitabın içinde geçtiği bilinmektedir. Ama Türk atasözlerine ilgi için sonraki yüzyılın başını beklemek gerekecektir. 1605'te Leibzig'de basılan Hieronymus Megiser'in *Paroemiologia polyglottos: hoc est, Proverbia et sententiae complurium linguarum...* şeklinde devam eden çok dilli atasözleri derlemesi bizim açımızdan önemlidir. Megiser bu kitabında Yunan ve Latin yazarların vecizelerine ve İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Almanca, Slavca, Arapça ve Türkçe güzel sözlere ve atasözlerine yer vermiştir. Latin harfleriyle Türkçe transkripsiyonla yani kelimelerin telaffuz edildikleri gibi Latin harfleriyle yazıya geçirilmiş hâliyle, buradaki atasözlerimizin sayısı yaklaşık 90 civarındadır. “Adam tedbir eder, Allah tâla takdir eder.” ile başlar, “Çok kaz kurdu dalar.” ile biter. Megiser'in Türk atasözlerine ilgisi bundan sonra da devam edecek ve 1612 yılında bu defa dört bölümden oluşan ve “Megiser Grameri” olarak bilinen ünlü *Türk Grameri* kitabını yazacaktır. *Institutionum Linguae Turciae Libri Quatvor* adlı dört bölümlük kitabının birinci bölümünde bir şiir ile yirmi adet atasözü-özdeyiş hem Arap harfleriyle hareketli olarak hem de Latin harfleriyle transkripsiyonlu olarak verilmiştir.² Arap harfleri için Peter Kirsten'in döktüğü karakterler kullanılmıştır.³ Arap harfleriyle basılmış en erken Türkçe atasözleri bunlardır. Gramer kitabının üçüncü bölümü ise bütünüyle Türk atasözlerine ayrılmıştır. Megiser burada 220 adet atasözü ve özdeyişe (*proverbiorum et sententiarum*) yer verir. Bunlar Latin harfli transkripsiyonla yazılmış, altında İtalyanca ya da Almanca çevirileri konmuştur. “Tanrıdan gayrı kimseye dapmazum.” ile başlayan bölüm, “Yatan aslan gezen tilkiden yeğdir.” ile biter.

1688'de Padova'da Seminario Matbaası'nda basılan 84 sayfalık bir risalede Arapça, Farsça, Türkçe atasözlerine yer verildiğini bu çalışmam vesilesiyle öğrendim. Yazımı tamamlamak üzereyken karşıma çıkan kitapçık, güzel bir sürpriz oldu ve tam zamanında yetişti. Kısa adı *Proverbii utili e virtuosi in lingua Araba, Persiana e Turca* olan bu ilginç kitap, Timoteo Agnellini adlı bir din adamı tarafından Mezopotamya bölgesinde derlenmiştir. Arapça olarak *Kitâb-ı Emsâl-i Muhtasara* alt başlığını taşıyan çalışmada 57 Arapça, 33 Farsça, 46 Türkçe atasözü-özdeyiş Arap harfleriyle yer almaktadır. Bunların ayrıca Latin harfleriyle okunuşları, Latince ve İtalyanca çevirileri de eserin içinde bulunmaktadır. Kitapçığın sonunda küçük bir sözlük de yer alır.

Aynı yıl içinde basılan, bizim bu yazımızda sözünü edeceğimiz atasözü kitabını şimdilik atlayarak devam edersek 1694 yılında Antoine Galland'ın *Les Paroles Remarquables et les bons Mots et les Maximes des Orientaux* adlı kitabında önce Fars ve Türk edebiyatından kıssalara yer verilmiş, devamında güzel sözler-özlü sözler hangi Şark

² Megiser'in *Türk Grameri* hakkında bk. A. Dilaçar, “1612'de Avrupa'da yayımlanan ilk Türkçe Gramerinin Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1970. Dilaçar Türkçe ve Arapça kelimelerin dizilişinde bazı hatalar yapıldığını söylemektedir.

³ Peter Kirsten, Arap harflerini 1608'de Almanya'da kullanan ilk kişidir. Megiser gramerinin Arap harfleriyle dizilmiş Türkçe ilk bölümü, Bratislava'da Kirsten tarafından kendi matbaasında, kitabın devamı ise Leibzig'de basılmıştır.

Hayriye-i Nâbî'nin Fransızcaya İlk Çevirisi

Hayriye, divan şairi Yusuf Nâbî'nin yaşlılık döneminde mesnevi tarzında yazmış olduğu bir çeşit nasihatnamedir.¹ Bu eserini oğlu Ebülhayr Mehmed Çelebi'ye öğütlerde bulunmak maksadıyla kaleme almıştır. Gerçekte ise bunlar onun şahsında bütün toplumdur. Kendi devri için olduğu kadar günümüz için de geçerli olabilecek öğütlerdir. Bu bakımdan Nâbî, edebiyatımızda hikemî tarzın en büyük ustası kabul edilmiştir.² Diğer taraftan Nâbî, *Hayriye*'de kuru nasihatın ötesinde, devrinin bütün çarpıklıklarını gözler önüne sermiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında iyice bozulmuş olan Osmanlı toplum düzenini ağır ve sert bir biçimde eleştirmiş, hatta daha da ileri giderek bunun nedenlerini ortaya çıkarmaya çalışmış, çözümler sunmuştur.³

Nâbî, belki de bu açıdan öteden beri şarkiyatçıların ilgisini çekmiştir. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* adlı ünlü tarihinin altıncı cildinde Nâbî'den Sultânü's-Şuarâ olarak söz etmiş ve onu Bâkî ile karşılaştırmıştır. 1836 yılında Peşte'de yayınlanan *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* adlı dört ciltlik antolojisinde Nâbî'den örnekler yer vermiştir. Ünlü Türkolog Pavet de Courteille ise 1857 yılında İmparatorluk Matbaası'nda *Hayriye*'yi Fransızca çevirisiyle birlikte Türkçe olarak yayınlamıştır. Pavet de Courteille, kitabının ön sözünde Nâbî'nin yalnız şair değil aynı zamanda çok iyi bir nâsir-düzyazı ustası olduğunu söylemektedir. “Çevirisini verdiğim *Hayriye* çok sade ve basit bir dille yazılmıştır.” der Courteille. Sonra eseri yayınlarken yararlandığı metinlerden söz eder. O bu yayını, “hocam ve arkadaşım” dediği Şinasi'nin vermiş olduğu bir yazmadan faydalanarak yapmıştır. İmparatorluk

¹ Yerli kaynaklarda Nâbî'nin *Hayriye*'yi 1701 yılında yazdığı kayıtlıdır. Gibb ise bu tarihin 1692 olması gerektiğini *Hayriye*'nin giriş bölümündeki veriler ışığında söyler. Pavet de Courteille de aynı ipuçlarına göre eserin yazılış tarihinin 1694 olduğunu belirtir. Ebülhayr doğduğunda şair 54 yaşındadır, eserini ise o 8 yaşına girdiği zaman yazmıştır. Gibb ile Pavet de Courteille arasındaki bu iki yıllık fark, Nâbî'nin doğum tarihindeki uzlaşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Gibb'e göre şair yaklaşık 1630 yılında doğmuştur. Pavet de Courteille bunu 1632 olarak vermektedir. Yerli kaynaklarda ise Nâbî'nin doğum tarihi 1052 h./1642 olarak gösterilmektedir. Öte yandan *Hayriye*'nin Bulak baskısında, eserin Ebülhayr'ın doğumundan yedi (heft) sene sonra, Pavet de Courteille baskısında ise sekiz (heşt) yıl sonra kaleme alındığı yazılıdır. Bu rakam yedi olarak kabul edilirse hicri 1052'nin üzerine 54+7 ilave ederse 1113 olmaktadır ki bu da miladi 1701-1702 yılına tekabül etmektedir.

² Mine Mengi. *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*. Ankara 1975.

³ Tunca Kortantamer. “Nâbî'nin Osmanlı İmparatorluğunu Eleştirisi.” *Tarih İncelemeleri Dergisi II*. İzmir 1984. s. 83-116

(eski kraliyet) kütüphanesindeki nüshaya da “ihtiyatla” kaydıyla ara sıra bakmıştır. Bulak baskısına ise pek iltifat etmemiştir. Pavet de Courteille çeviride karşılaştığı zorlukları söyle ifade etmektedir:

Şark şiirlerini tercüme etmek girişiminde bulunanlar, anlaşılmaz olmak durumuna düşmeksizin esere sadık kalmanın ne kadar zor olduğunu bilirler. Metni mümkün olduğu kadar dar tutmaya çalıştım ve anlaşılmak için ne kadar gerekiyorsa o kadar asıl metinden uzaklaştım. Beyitlerin anlamlarını çözmek için epey gayret sarf etmiş olsam da tamamen başarılı oldum diye asla övünmüyorum. Çünkü elimde beni yönlendirecek hiçbir şerh kitabı yoktu. Türk şiirinde, Şarklıların gözüne bir çeşit güzellik gibi gelen karanlık bir hava vardır. Okuyucunun muhayyilesi bu parıltılı belirsizliklerin arasında gezinmeyi sever fakat sözünü net ve açık bir şekilde söylemek zorunda olan çevirmen, bu durumdan çok çeker.⁴

Öte yandan altı ciltlik bir *Osmanlı Şiiri Tarihi* yazan Gibb'e göre Nâbî, uzun süre Türk şairleri arasında halkın en çok sevdiklerinden biri olarak kalma başarısını göstermiştir. Gibb'in yaşadığı çağda bile bir konuşmacının hitabetini övmek için “Nâbî gibi konuşuyor.” demek âdettendir. Nâbî'nin şiirlerine bakılınca, “vezinli söz yazmaktaki inanılmaz yeteneğine” şaşırılmamak mümkün değildir. Nâbî'nin “şiişsel bir biçime dönüştüremeyeceği hiçbir şey olmadığını” söyler Gibb. *Hayriye* ise şairin başeseri olarak bilinir. Açık ve basit bir dille yazılmıştır ve Farsçanın etkisinden oldukça uzaktır. Gibb, *Hayriye* ile ilgili sözlerini şöyle bitirir: “*Hayriye*, Batı'da kendisine yabancı bulan birkaç Türk şiir yapıtından birisidir. Müteveffa Pavet de Courteille 1857 yılında metinle birlikte Fransızca düzyazı çevirisini de yayınlamıştır.”⁵

Görüldüğü gibi Nâbî'nin *Hayriye*'sinin Fransızcaya ilk çevirisinin Pavet de Courteille tarafından yapıldığı düşüncesi yaygındır ve oldukça eskiye dayanmaktadır. Gerçekten de Courteille söz konusu eseri çevirisiyle birlikte Paris'te 1857 yılında yayınlamıştır. Pavet de Courteille'in büyük ölçüde yalnızca bir tek kaynaktan, Şinasi'nin kendisine vermiş olduğu yazmadan yararlanarak yapmış olduğu bu yayın, bugün ne kadar ilmî bir yayın sayılabilir, doğrusu bilemiyoruz. Kuşkusuz günümüzdeki manasıyla bir tenkitli basım değildir. Diğer taraftan, Pavet de Courteille'in çevirisi, pek çok kişinin sandığının aksine, *Hayriye*'nin Fransızcaya ilk çevirisi değildir. *Hayriye*'yi Fransızcaya ilk olarak Pavet de Courteille'den 87 yıl önce Denis Dominique Cardonne adlı bir başka şarkiyatçı kazandırmıştır. Bu çevirinin yer aldığı kitabın künyesi şudur: *Mélanges de Littérature Orientale, traduits de différents manuscrits Turcs, Arabes et Persanes de la Bibliothèque du Roi. Paris 1770. 2 vol. in-12.* Eserin bugüne kadar yeterince bilinmeyişi ve tanınmayışının altında iki şey yatmaktadır. Cardonne, *Hayriye*'yi müstakil bir eser olarak değil; Arapça, Farsça ve Türkçeden yapmış olduğu diğer çevirilerin arasında yayınlamıştır. Kitap bir antoloji niteliğindedir. Eserin ikinci cildinin sayfaları arasında kalan *Hayriye* çevirisi, bu yüzden dikkatleri pek çekmemiştir. Diğer neden Pavet de Courteille'in bu eserden hiç söz etmemiş olmasıdır. Kuşkusuz bu büyük bir eksikliktir. Pavet de Courteille, kendisinden çok önce yapılan bu çeviriyi anlamamakla kariyerine gölge düşürmüştür. Öte taraftan, künyesini verdiğimiz bu kitabın bir sır olmadığını, gün ışığına ilk defa çıkmadığını söylemeliyiz. Franz Babinger,

⁴ Pavet de Courteille. *Conseils de Nabi Efendi à son fils Aboul-Khair.* Paris 1857. Ön söz.

⁵ E.J.W. Gibb. *A History of the Ottoman Poetry.* London 1904. Vol. 3. s. 332-335

Seyyahlar, Diplomatlar,
Kitaplar

Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık

Osmanlı devrindeki kitapçılarla ilgili kaynaklar maalesef çok yetersizdir. Sahhaflık mesleğiyle ilgili, bu mesleğin gelenek ve göreneklerini anlatan, tarihine yer veren yazma bir eser elimizde yok. Konuyla ilgili bilebildiğimiz en erken matbu kitap ise 1285-1290 arasında basıldığını tahmin ettiğimiz *Letâif-i Esnaf* adlı risale. Burada sadece bir bölümde sahhaf esnafından nükteli üslupla söz ediliyor. İşte bu kaynak yetersizliğini göz önüne alarak eski kitapçılarımızla ilgili bilgileri yabancı seyyahların izlenimlerinden çıkartabileceğimi düşündüm ve yazım bu merakın neticesinde ortaya çıktı. İtiraf edeyim ki Osmanlı ülkesine gelen seyyahların sayıca çok fazla oluşu nedeniyle, bütün kaynaklara ulaşmam mümkün olmadı. Onca seyyahın izlenimleri arasında kitapçılarla ilgili bilgileri taramak bir kişinin tek başına kaldıramayacağı bir yükü. Yüze yakın kitabı gözden geçirdim ve ancak on beş kadar kaynakta aradığım bilgilerin bir kısmına ulaştım. Daha önce yayınlanmış bibliyografik bir inceleme bana bu konuda hayli yardımcı oldu.¹ Araştırmam sırasında orada yer almayan bazı kaynaklara da eriştim. Bir katkı olur düşüncesiyle bunlara dipnotlarda işaret ettim. İncelememde seyyahların Osmanlı kitapçılarına genellikle hiç yer vermediklerini, çoğu zaman bir iki satırla konuyu geçıştirdiklerini gördüm. Yine de yabancıların izlenimlerine dayanarak Osmanlı kitapçılarını anlatan bir deneme ortaya konmamış olmasını dikkate alıp elde ettiğim bilgileri ve nükteleri yazıya geçirmeyi faydadan uzak bulmadım. Bu kadar bir bilgi dahi eski kitapçılarımız hakkında bize ilginç ipuçları verecektir kanaatindeyim.

Osmanlı ülkesinde kitap satıcılığı Orhan Gazi devrinde Bursa'da yoğunlaşmıştı. Edirne devlet merkezi olunca burada büyük cami avlularında en iyi yerler sahhafalara verilmişti. İstanbul'un fethinden sonra, sahhafklar Akdeniz ve Karadeniz medreseleri civarında öğrencilere kitap sattılar. Kapalıçarşı yapılıncaya bu kez kitapçılara burada yer gösterildi. Kanuni nezdine 1555-1556 yıllarında elçi olarak ülkemize gelen Ogier Ghiselin De Busbecq'in anılarında yer alan bir kitap hikâyesiyle yazımıza başlayalım.

¹ Eren, Mihin-Ersoy, Osman. "Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası", *Necati Lugal Armağanı*. Ankara, 1968. s. 227-245. Bu bibliyografya sadece kütüphanelerimizle ilgili bilgiler için hazırlanmıştır ama künyesi verilen bazı kitaplarda sahhafklara da yer verilmektedir.

Busbecq ülkesine dönerken toplamış olduğu 240 kadar Rumca yazmayı deniz yoluyla Venedik'e, oradan da imparatorluk kütüphanesine teslim edilmek üzere Viyana'ya nakletmişti. Bu kitapların bir kısmı hiç küçümsenmeyecek değerdedi, bir kısmı ise daha bilindik eserlerdi. Busbecq, kendi ifadesiyle onları toplamak için her köşeyi altını üstüne getirerek karıştırmıştı. Ama Dioscorides'in çok eski tarihli bir eserini alamamıştı. Kanuni'nin doktoru elinde olan bu nadir yazma için 100 düka istemişti. Busbecq "Bu imparatorluk kesesine uygun bir fiyattı, benim keseme değil." demektedir. Busbecq'in bir taraftan "Çok yıpranmış, kötü durumda bir nüshaydı." diye kendini teselli ederken bir yandan da imparatoru bu kitabı alıp esaretten kurtarması için ikna etmeye çalışacağını yazması çelişkilidir. Nitekim beşinci yüzyılın sonuna doğru bir tarihte İstanbul'da yazılan bu kitabı Avusturya İmparatoru sonunda satın almayı başarmıştır.²

Bedesten'i ziyaret eden seyyahlar arasında, Osmanlı kitapçılarıyla ilgili ilk bilgilerden birini Pietro Della Valle'den (1586-1652) öğreniyoruz. İtalyan asıllı gezgin, seyahatnamesinin birinci cildinde yer alan 4 Eylül 1615 tarihli mektubunda, payitahtta yapmış olduğu bir kitap alışverişinden söz etmektedir. Della Valle *Mirkat* adlı sözlüğü ve Arapça dilbilgisi kitaplarının temellerini oluşturan *Mirat*, *İzzi* ve *Maksud* adlı kitaplarla, *Bina Emselesi*, *Siga Emselesi* adlı kitapları satın almıştır. Della Valle kitapçılarda daha sonra Arap dilinin hazinesi olarak tanımladığı *Kamus*'u aramıştır. El-Cevheri'nin *Es-Sıhah* adlı lüğatinin Vankulu Mehmet Efendi (ö.1592) tarafından Türkçeleştirilmiş nüshası olan bu kamus, sahhafların ona söylediklerine göre bütün İstanbul'da dört adetten fazla bulunmamaktadır. Della Valle, bu sözlüğün, tezhipli, güzel yazılmış, tek cilde sığdırılmış ve "Türk kitapçılarında genellikle nadir görülen correttissimo-düzgün" bir nüshasını iyi bir fiyata, yirmi beş zecchini altınına satın alır.³ Ünlü seyyah elde ettiği bu malzemeyle 1619-20 yıllarında İsfahan'da iken çok iyi bildiği Türkçenin gramerini yazmıştır. Satın aldığı kitaplar ise 19. yüzyılın sonlarına kadar sahhafların en çok sattıkları ders kitapları arasında yer alacaktır.

İstanbul kitapçıları hakkında en değerli bilgileri Antoine Galland'ın (1646-1715) hatıralarında buluyoruz.⁴ Fransız Elçisi Marquis de Nointel ile 1670 yılında ilk defa bir dil oğlanı olarak İstanbul'a gelen Galland, notlarında çeşitli kitaplardan, elçi için satın aldıklarından söz eder. Ne var ki pek çok yerde yazılanın aksine, ruzname-i içinde İstanbul kitapçılarının yaşayışı, dükkânları, düsturları hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Galland, sadece satın aldığı kitapların adlarını ve fiyatlarını vermekle yetinir. Yalnız dikkati çeken husus, genç dil oğlanının gerçekten kıymetli kitapları seçmekteki maharetidir. Bunda kendisine İstanbul kitapçılarının da çok yardımı dokunmuştur. Galland'ın elçi için kitap satın aldığını öğrenen sahhaflar, en güzel, en değerli, en para edecek kitapları ona göstermek hatta ayağına kadar getirmek için adeta birbirleriyle yarış etmişlerdir.

Galland tıpkı Della Valle gibi *Miratü'l-Lügat* adlı büyük sözlüğü satın almış ama

² Charles Thornton Forster. *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. London, 1881. Vol I. s. 417.

³ Della Valle, Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*. Venedik 1667, s. 190-191.

⁴ Schefer, Charles. *Antoine Galland. İstanbul'a ait günlük hatıralar*. Çeviren: Nahit Sırrı Örik. Ankara 1987. 2. Baskı.

Haçadur Vosganyan ve Eseri: *Sultan ve Halkı*

Bu yazımızda Ermeni asıllı Osmanlı yazarı Haçadur Vosganyan Efendi'nin hayatına, eserlerine, kişiliğine, New York'ta İngilizce olarak yayımlanan kitabına ve Amerika'daki macerasına değineceğiz. Vosganyan'ın, ilk Türkçe roman olarak kabul edilen Ermeni harfli Türkçe *Akabi Hikâyesi* adlı kitabın yazarı olup olmadığını da ilk defa burada gündeme getireceğiz.

Vosganyan Efendi Kimdi?

Önce hayatını Kevork Pamukciyan'ın *Biyografileriyle Ermeniler* kitabından aynen verelim: “Vosganyan, Haçadur 1818-1900. Gazeteci, yazar ve hariciyecisi. İstanbul ve New York'ta yaşadı. 1840-1841'de resmî haftalık Türkçe Ceride-i Havadis gazetesini ve yine aynı yıllarda önce Ermenice daha sonra Ermeni harfli Türkçe olarak Aztarar Püzantiyan-Bizans Habercisi adlı ilmî ve ticarî gazeteyi neşretti. *The Sultan and His People* adlı eserin müellifidir.”¹

Şimdi bir de 1888 tarihli *Appleton's Encyclopedia*'da yazılanlara bakalım: “Haçik Oscanyan. 23 Nisan 1818'de İstanbul'da doğdu. Ailesi onu vaftiz ederek Hatehik adını verdi. Yıllar sonra bunu Christopher'e çevirdi. Özel hocalardan Türkçe, Rumca öğrendi. Buna İtalyanca ve Fransızca'yı da ilave etti. İngilizcenin yaygınlaşan bir dil olduğunu fark edince öğrenmek için Amerikan misyonerlerle temas kurdu. Bunların arasında rahip Harrison G.O. Dwight kendisiyle ilgilendi. Annesinin ölümü üzerine onu daha liberal bir eğitim alması için Amerika'ya davet etti. Genç Vosganyan 1835'te New York'a gitti ve orada üniversiteye başladı.² Sağlığının bozulması genç yaşta onu okulu bırakmaya zorladı. Charleston ve Cincinnati demiryollarının inşasına angaje

¹ Pamukciyan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul 2003. s. 376.

² “Amerikan okulları yeni Ermeni aydınlarını diledikleri gibi eğitimlerini, öğrenimlerini sürdürmek için Yeni Dünya'ya yolladılar. Örneğin, Haçadur Oskanyan, New York Kent Koleji'ne yazıldı ve 'New York Herald Tribune' gazetesindeki dizilerinde Ermenileri “Yakın Doğunun Yankee'leri” (Amerikalıları) diye tanıttı. Ermenilerin tümünün Hristiyan, kimilerinin kendi gibi Protestan olduklarını ve ticarete beceri gibi yanlarıyla Amerikalılara benzediklerini yazıyordu. Bir ara, New York Basın Kulübü'nün başkanı ve Columbia Üniversitesi Hukuk Kütüphanesi'nin yöneticisi oldu.” Prof. Dr. Türkkaya Ataöv/Amerika'da Ermeniler. <http://www.turksolu.org/127/ataov127.htm>

olan sivil mühendisler kadrosuna katıldı. 1841'de İstanbul'a döndü ve burada ilk Ermenice gazete olan Aztarar Ptizantian'ı (Bizans Haberleri) çıkardı. Ancak ülke henüz liberal düşüncelere alışık olmadığı için bu işi kısa sürede bırakmak zorunda kaldı. 1843'te padişahın damadı ve ordu donatım nazırı Fethi Paşa'nın özel kâtibi oldu.³ Bu görevde iken Mehmed Ali Paşa ile evlenmek üzere olan Adile Sultan'ın çeyizini satın almakla görevlendirildi. Bu fırsatla birkaç kez saraya girdi. Evlilik töreninden sonra bazı Amerika ve Avrupa gazetelerine muhabirlik yaptı. 1849'da *Akabi* adlı Ermeni Türkçesiyle yani Ermeni harfleriyle Türkçe bir hiciv romanı yazdı. Onu 1851'de başka bir roman *Veronica* ve çocuklar için kaleme aldığı *Bedig* adlı eser izledi. Aynı yıl Eugène Sue'nun *Paris Esrarı*'nın Ermenice çevirisini yayınladı. 1853'te başkalarının da yardımıyla Londra'da bir Şark Müzesi açtı ancak girişim başarılı olmayınca New York'a geri döndü.⁴ "Sultan ve Halkı" adlı kitabı yazdı ve yayınladı. Kitap dört ayda 16 bin sattı. Vosganyan 1868'de New York'ta Türkiye'nin genel konsolosu oldu. Bu görevi 1874'e kadar sürdürdü. Bu görevdeyken, 1872'de Türkiye'yi ziyaret etmekte olan General William T. Sherman'e Bâb-ı Âli nezdinde padişahın temsilcisi sıfatıyla eşlik etmekle vazifelendirildi. Konsolosluk görevinden ayrılarak hâlen New York'ta edebî çalışmalarına tekrar başlamış bulunuyor (1888). Son olarak ana vataniyle ilgili başka bir kitap ve bir opera-komik librettosu yazmıştır.⁵

Bu bilgiler oldukça ayrıntılıdır ve birçok yönüyle ansiklopediye Vosganyan'ın bizat kendisi tarafından verildiği şüphe götürmeyecek kadar açıktır. Eğer bu biyografi onun tarafından ansiklopediye verildiyse ortaya ilginç bir durum çıkıyor: Ermeni harfli ilk Türkçe roman olarak bilinen *Akabi Hikâyesi*'nin yazarı Vartan Paşa değil, Vosganyan Efendi'dir. Acaba bu doğru mu? Biraz fikir jimnastiği yapalım ve olayı kendimizce irdelemeye çalışalım.

Akabi Hikâyesi'nin Yazarı Kim?

Akabi Hikâyesi 1851 yılında ilk kez yayınlandığında kitabın üzerinde yazarının adı yoktu. Ermeni düşünür ve yazar Mikael Nalbandyan'ın (1829-1866) notlarında yazar adı belli değildir. Nalbandyan bu romanın Avrupa romanlarından daha fazla psikolojik değeri olduğunu yazar ama müellif adı vermez. *Megu* dergisinde bu roman hakkında yazılar yazan Garabed Panasyan'ın da müellifi belirtmediği biliniyor.⁶ Bunlar *Akabi*'nin yazılışına yakın tarihli iki kaynak olmasına rağmen yazar adı verilmemesi ilginçtir. Y. Çark'ın kitabında da (1953) Vartan Paşa'ya geniş yer ayrılmasına rağmen onun *Akabi Hikâyesi*'ni yazdığından söz edilmez.⁷ Kitabı yüz yıl sonra 1953 yılında

³ Ahmet Fethi Paşa padişahın kız kardeşiyle evliydi.

⁴ Bu konuda göremediğim bir kaynak: Nancy L. Stockdale. Paper, "Exhibiting the Sultan and His People: Christopher Oscanyan and his Oriental and Turkish Museum", presented at the Research-in-Progress Series.

⁵ Wilson, James Grant and John Fiske, eds. *Appletons' Cyclopaedia of American Biography*, Volume IV, Lodge-Pickens. New York: D. Appleton & Co., 1888. s. 598-599. Tarafımdan kaynağından okunmuştur. *Appleton's Cyclopaedia of American Biography* 1887-1889 arasında yayınlanmıştır. Ünlü Amerikalıların biyografilerini içeren altı ciltlik bir ansiklopedidir. Ek isim listesi, appendix ve indeks içeren 7. cildi 1901'de yayınlanmıştır.

⁶ Bu bilgiler için sayın Püzant Akbaş'a teşekkür ederim.

⁷ Çark, Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*. s. 173

II. Meşrutiyet ve 31 Mart'ın İngilizce Kaynakları

Burada II. Meşrutiyet'e ve 31 Mart ayaklanmasına tanıklık eden ve gördüklerini İngilizce olarak kaleme alan kişilerin söz konusu kitaplarına değinmek istiyorum. Yazarları değişik milletlerden olup o sırada İstanbul'da ya da Osmanlı Devleti'nin başka yerlerinde bulunarak hadiselerle bizzat tanık olmuş, kısacası "oradaydım" diyebilen kişilerdir. Onların yazdıkları yakın tarihimizin bu önemli iki olayını anlamak için birinci elden kaynaklardır. Aşağıdaki incelemede sadece kitaplar ele alınacaktır. Makaleler yoktur. Konuyla ilgili sonradan yazılan araştırmalar da yazımıza dahil edilmemiştir.

Öncesinde

Tarihçiler II. Meşrutiyet hareketinin Makedonya'da doğduğunda birleşirler. Gerçekten de Sultan II. Abdülhamid'i Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlayan hareket Rumeli'de baş göstermişti. Rumeli halklarının 1860'tan sonra giderek artan huzursuzlukları, komitacıların isyanı, çeteler, milli emeller, Bulgar ve Arnavutların tutumu bu bölgenin patlamaya hazır bir bomba olduğunun işaretleriydi. Şüphesiz 1860'lardan sonraki Rumeli'nin durumunu anlatan pek çok kitap vardır. Biz Meşrutiyet öncesine ait olanlardan birkaçına değinmekle yetineceğiz. George N. Shoomkoff, Chakaloff ve Stanislav J imzalarını taşıyan 1904 Philadelphia baskılı *The Macedonian Problem and its Proper Solution* Osmanlı'nın Balkanlarda beş yüz yıl süren -yazarlara göre- kötü idaresini anlatır. Balkan Federasyonu'nun oluşmasından söz eder, Hristiyan dünyasından yardım bekler. Rumeli'deki isyanlar için diğer iki dönem kaynağı, komitacılarla birlikte olan iki Amerikalının kaleminden çıkmıştır. Arthur Smith'in *Fighting the Turk in the Balkans, An American's adventures with the Macedonian Revolutionists* adlı kitabı (1908) Türklere karşı muharebe eden Bulgar çetelerini ve yazarın onların yanında geçirdiği günleri anlatır. Sıcağı sıcağına yayınlanan bu kitabın bir benzeri de Albert Sonnichsen'in tanıklığı olan *Confessions of a Macedonian Bandit*'tir (1909). San Franciscolu bir gazeteci olan Sonnichsen 1905'te Rumeli'ye gelmiş, Bulgar çetelerinin Türklere ve Rumlar'a karşı vurkaçlarına tanıklık etmiş; Luka Ivanoff, Vodensko Voyvoda gibi haydutlarla birlikte olmuştur.

Kitap ve Basın
Tarihinden

Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)

-Hasan Refik Ertuğ'un anısına-

Matbaanın bulunuşu ve ilk devirleri, çeşitli ülkelere girişı ve buralardaki öncüleri, Türkiye'de matbaanın kuruluşu ve ilk ürünleri daima araştırmacıların ilgi odağını oluşturmuştur. Matbaanın erken dönemleriyle ilgili yayınlar ve incelemeler bizde de yapılmış ancak ayrıntılı bilgi bulmak isteyenler daha ziyade yabancı kaynaklara başvurmak zorunda kalmışlardır. Türkiye'ye matbaanın girişine dair kaynak kitaplarımızın sayısı ise bir elin parmaklarını geçmez ve onlar da birbirlerinin tekrarı niteliğindedir. Bu yayınlarda Avrupa'da Arap harfleriyle basılan kitaplara kısaca değinilmiştir. Ancak yazılanlar büyük ölçüde eksiktir ve vahim yanlışlarla doludur. Biz bu eksikliği ve ülkemizde müstakil bir çalışmanın günümüze kadar yapılmamış olmasını dikkate alarak mevzu-yu araştırmaya yöneldik. İncelememizi yaklaşık iki yüz yıllık bir dönemle sınırladık. Konuyla ilgili temel bilgilerde eksik bırakmamaya özen gösterdik, matbuat tarihine dair ve bizi de yakından ilgilendiren bir sahadaki boşluğu yazımızla doldurmaya çalıştık. Arap harfleriyle basılan Farsça kitapları ise çalışmamız içine almadık.

Batı Kaynakları

Konuyla alakadar olarak Batı'da yapılan araştırmalar çok fazladır ve bunlar günümüze kadar gelmektedir. Arap harfleriyle basılan kitaplar hakkındaki ilk bibliyografyalardan biri Christian Friedrich Schnurrer'in 1811 tarihli *Bibliotheca Arabica* adlı öncü çalışmasıdır. 1810 yılına kadar yayınlanan Arap harfli kitapların künyesini vermeyi amaçlayan bu eser gerçekten titiz ve meşakkatli bir çabanın ürünüdür. Ancak dizgi hatalarının çokluğu ve indeksinin olmayışı ondan yararlanacakları zorda bırakmıştır. Ayrıca her bibliyografya gibi eksikliklerden kurtulabilmiş değildir. Latince olarak yazılmış olması da kullanımını zorlaştırmaktadır. Zenker'in *Bibliotheca Orientalis* adlı iki ciltlik bibliyografyası ise bu konudaki bir başka çalışmadır ve Doğu dilleri ve alfabele-riyle yayınlanan ilk kitaplar için güzel bir kaynaktır. Ancak Arapça kitaplar konusunda

Schnurrer'i tekrar ettiği için eleştirilmiştir. Chauvin'in *Bibliographie des Ouvrages Arabes ou relatifs aux Arabes* adlı Avrupa'da 1810'dan 1885 yılına kadar yayınlanan Arapça ve Araplarla ilgili Batı kitapları bibliyografyası da Schnurrer'in devamı niteliğinde on iki ciltlik dev bir eserdir. Chauvin, Schnurrer'in eksik bıraktığı bazı künyeleri de çalışmasına ilave etmiştir. Brockelman'ın ekleriyle birlikte beş cildi bulan *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı klasığı hâlâ değerini koruyan bir başka büyük eserdir. Ama daha çok yazma nüshalar konusunda yararlıdır ve özellikle edebi eserlere ağırlık vermiştir. Schwab'ın *Bibliographie de la Perse* ile 16. yüzyıl başlarındaki matbu Şark eserlerine dair *Les Incunables Orientaux et les Impressions Orientales au commencement du XVIe eme siècle* adlı bibliyografyası da kuşkusuz önemlidir. İlk bibliyografya Avrupa'da Arap harfleriyle basılan Farsça kitaplar konusunda yetersiz kalmıştır. Bizim konumuzla alakadar gibi görünen ikincisi ise özellikle Selanik ve İstanbul'da basılan ilk İbranice kitaplar hakkında verdiği bilgiler açısından değerlidir. Kütüphane katalogları ve ünlü şarkiyatçıların kişisel kitaplarının katalogları da ipuçları veren diğer kaynak eserlerdir. Lambrecht'in hazırladığı Fransa'daki Şark Dilleri Okulu'nun kataloğu, Darlow ve Moule'un *İncil*'in tüm dillerdeki matbu yayınlarıyla ilgili kataloğu, ünlü oryantalistler Langlès, Reinaud ve özellikle Silvestre de Sacy'nin kütüphanelerinin katalogları ve son yıllarda yayınlanan Lübnan asıllı diplomat ve kitapsever Camille Aboussouan'ın kütüphanesinin kataloğu bunlar arasında sayılabilir. Brunet ve Grasse'nin genel kataloglarında da Arap harfleriyle basılan kitaplar hakkında künyeler vardır. Nasrallah'ın *L'Imprimerie au Liban* adlı çalışması daha çok Lübnan'da basılan Arap harfli kitaplarla ilgili bilgiler vermektedir. Son yıllarda yayınlanan Erpenius, Guillaume Postel, Scaliger, Savary de Brèves, William Bedwell gibi ilk Arabistler hakkındaki monografiler Batı'da bu konunun gündemini hiç kaybetmediğinin kanıtıdır. Ortak bir mesainin sonucunda ortaya çıkan *Le Livre et le Liban* ise Avrupa'da yapılan Şark baskıları ve Lübnan'da matbaacılık konularında şimdiden kaynak bir eser olmuştur. Smistkamp'ın *Philologia Orientalis*'i, Balagna'nın *L'Imprimerie Arabe en Occident* adlı Batı'da Arap matbaacılığını anlatan küçük fakat değerli çalışması, Wahid Gdoura'nın *Le Début de L'Imprimerie Arabe a Istanbul et en Syrie* adlı İstanbul ve Suriye'de Arap harfli kitap yayını ile ilgili tezi, G.T. Roper'in *Middle Eastern Studies Bulletin*'de yayınlanan "Arabic Printing and Publishing in England before 1820" başlıklı yazısı ve nihayet Hamilton'un Avrupa'nın Arap incelemelerine katkısıyla ilgili yeni kitabı *Europe and the Arab World* bu konulardaki dikkate değer eserlerdir. Geoffrey Roper'ın *Arabic Printing in Malta 1825-1845* adlı çalışması da Malta'da Arap harfleriyle yayıncılık konusunda kıymetli bir doktora tezidir ama içerdiği dönem itibarıyla konumuz dışında kalmaktadır. Geçtiğimiz yılların en mühim makalesi ise kanımızca Angela Nuovo'nun *Venedik'te 1537-38'de basılan ilk Kur'an* ile ilgili olarak yazdığıdır. Kısacası Avrupa'da Arap incelemeleri konusunda genel kaynaklar pek çok olduğu gibi münhasıran Arap harfli kitaplara eğilen bibliyografyalar da az değildir.¹ Ancak buralardaki bilgiler bizim kaynaklarımıza hemen hemen hiç aksetmemiştir ve Türk basınında bu sahada büyük bir boşluk görülmektedir. En temel bilgilerimiz dahi ya eksik ya da yanlıştır.

¹ Türker Acaroğlu "Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap", *Belleter*/197'deki yazısında "kaynakların bilinemediği, bulunamadığı" (s. 508) şeklinde bir ifade kullanmıştır. Oysa görüldüğü gibi kaynaklar öteden beri çektir. Acaroğlu'nun yazısındaki yanlışlara sırası geldikçe değineceğiz.

18. Yüzyılda Avrupa'da Basılan Constantinople Rumuzlu Kitaplar

18. yüzyılın başlarından itibaren Fransa, Hollanda, İsviçre gibi ülkelerde pek çok kitabın sembolik yer adlarıyla basıldığı görülmüştür. Bu kitapların bir bölümü de Constantinople rumuzuyla yayımlanmıştır. Kitaplarda neden hayalî yer adlarına gerek görülmüştü? Constantinople rumuzuyla yayımlanan kitapların ne gibi özellikleri vardı? O çağda edebiyat dünyasında moda olan *Turquerie* akımının bu kitaplarla ilgisi ne ölçüdeydi? Yazımızda bu noktaları mümkün olduğunca aydınlatmaya çalışacağız ve Constantinople rumuzuyla yayımlanan iki kitap hakkında geniş bilgi vereceğiz. Ayrıca Constantinople rumuzuyla basılan kitaplar için bir bibliyografya denemesini yazımızın sonuna ekleyeceğiz.

17. yüzyılın sonlarında Barthélemy d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ilk kez yayımlandığı zaman¹ bu hacimli kitap Fransız kamuoyunun Doğu'ya olan bakış açısını bir anda değiştirmeyemedi ama büyük ölçüde etkiledi. Herbelot'un eseri İslam incelemeleri üzerine Batı'da yapılan ilk ciddi denemeydi. Şark dünyasının dinleri, idare şekilleri, kanunları, gelenekleri, bilim ve sanata katkıları, edebiyatları, dilleri, ünlü şahsiyetlerinin hayatları, tarihçileri, filozofları, şairleri, yazarları bu dev hacimli kitapta sistemli ve toplu bir şekilde Batılı aydınların gözleri önüne seriliyordu. Batı insanı Doğu'nun tümüyle barbar olmadığını, burada sanatkârlara, âlimlere, kahramanlara da yer olduğunu öğreniyordu. Bu bakımdan Herbelot'un eseri 16. yüzyılın sonlarından sonra giderek etkisini kaybeden, genelde her yönüyle olumsuz çizilen Doğu imajına, özelde "barbar Türk" mitine² indirilmiş bir darbe oldu. 18. yüzyılın başlarında Antoine Galland *Binbir Gece Masalları*'nı Fransızcaya çevirince Şark edebiyatının bu ünlü klasiği büyük ilgi gördü.³ Hatta diyebiliriz ki bir olay yarattı. Kita-

¹ Herbelot. *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel contenant généralement tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l'Orient*. Paris, 1697. Kitap 18. yüzyılın son çeyreğinde ilavelerle tekrar yayınlanmıştır.

² Kafé, Esther. *Rönesans dönemi Avrupa gezi yazılarında Türk Miti ve Bunun Çöküşü*. Türkçe çevirisi Zeki Arıkan. Tarih İncelemeleri Dergisi II. İzmir 1984.

³ Galland, Antoine. *Les Mille et une Nuits: contes arabes, traduits en françois*. Paris 1704-1713. 9 yıllık bir süre içinde yayımlanabilen bu çeviri, sonradan birçok kez yeniden basılmıştır. Başka kişiler tarafından da çevrilmiş ancak Galland'ınki her zaman tercih edilmiş ve aranmıştır.

bın bu denli tutulması, beraberinde Arap diline, edebiyatına ve uygarlığına bakışta yumuşamayı getirdi. Bu masallarda Batı'nın karşısına saf haliyle bir Doğu sahneye çıkmaktaydı. İhtişamlı bir şekilde sunulan şehzadelerin, padişahların, harem hayatının yanı sıra artık terzilerin, satıcıların, oduncuların oluşturdukları küçük insanların dünyası da gözler önüne seriliyordu. Bu, Batılının Doğuluya daha insanî bir gözle bakmasını sağlayacaktı. Demek ki Doğulu da kendisi gibi etten kemikten yaratılmış bir insandı; onun da özlemleri, sevgileri, aşkları, umutları, öfkesi, sevinci vardı. Ne var ki bu masallarda çizilen Doğu'nun şaşaalı havasına ait kimi gerçek, kimi romansı satırlar efsaneye yeni bir boyut kazandırdı. Barbar, acımasız, korkunç Doğulu yerine bu defa debdebe içinde haremde cariyelerle hayat süren, çubuğunu tüttürüp kahvesini içen vurdumduymaz ve tembel Doğulu imajı yaratılıyordu. Öte yandan Doğu ve bu arada Osmanlı Devleti zenginliklerin, her türlü değerli ürünün bolca bulunduğu bir diyar olarak gösterilmekteydi.⁴

Binbir Gece Masalları'nın böylesine ilgi görmesi üzerine bütün 18. yüzyıl boyunca etkisini sürdürecektir bir Doğu modası Fransız edebiyatına hâkim oldu. Bu ünlü Şark klasiğinin benzerleri, ona nazireler birbirini izledi. Bütün bu yüzyılda Şark hikâyeleri, Şark konulu öyküler okuyucunun büyük ilgisiyle karşılaştı. Temalarını Doğu'dan alan birbirine benzeyen bir yayın furıyası başgösterdi. Hayalî doğu seyahatnameleri, Doğu dillerinden yapılan gerçek ve gerçek olmayan çeviriler, özgün olmaya çalışan Doğu motifli öyküler, açık saçık aşk maceraları, padişahların ve vezirlerin romanlaştırılmış biyografileri, nihayet Doğu'dan hareket ederek gerçekte 18. yüzyıl Fransız toplumunu hicveden mektup türünde yazılmış romanlar birbirini izledi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde bu tür kısa öykülerin ve romanların sayısı en üst noktaya ulaştı. 1746 yılı içinde Doğu motiflerini ve renklerini taşıyan 46 kitap yayımlandı.⁵ Doğu modası öylesine etkili oldu ki Montesquieu, Voltaire ve Diderot gibi ünlü yazarlar dahi bu tür eserler kaleme aldılar.⁶ Bir önceki yüzyılda da Molière ve Racine'in aynı konuda eserler yazdıkları bilinmekteydi.

Fransa'da Şark tesirinin yerleşmesinde ve bir yüzyıl kadar sürmesinde tarihi gelişmelerin de payı oldu. 1721 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'e elçi olarak gelmesi Doğu'ya olan ilgiyi canlandırdı. Mehmet Efendi Paris'te çok büyük bir ilgiyle karşılandı. Onu görmek isteyenler birbirlerini ezdiler, izdiham sırasında yaralananlar görüldü. Dönemin gazeteleri bu ziyarete geniş yer verdiler. *Gazette* elçinin kralla ilk görüşmesini anlatan 12 tam sayfalık özel bir ek çıkarttı.⁷ Fransızlar ancak seyahatnamelerden tanıdıkları "Büyük Türk"ün elçisini merak etmişlerdi. Gerçi Fransız halkıyla Doğulu bir elçi arasındaki bu karşılaşma kuşaklar boyu aktarılan önyargıları bir anda değiştirmeye yetmeyecekti ama yine de önemli bir adım sayılabi-

⁴ Desmet-Grégoire, Hélène. *Büyüklü Divan. XIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*. İst. 1991. s. 257.

⁵ Dufrenoy, Marie-Louise. *L'Orient Romanesque en France 1704-1783*. Montreal 1946. Cilt: 2. Ön söz. Yazar bu kitabının ilk cildinde Fransa'da 18. yüzyılda yayımlanan Şark motifli eserleri incelemekte, ikinci ciltte ise Şark'a ait bu hayalî ürünlerin bibliyografyasını vermektedir. Dufrenoy, incelemesini Galland'ın 1001 *Gece Masalları*'nın yayımlandığı tarih olan 1704 yılından itibaren başlatmaktadır.

⁶ Göker, Cemil. *La Turquie dans les romans et les contes de Voltaire*. Ankara 1971. s.10.

⁷ Desmet-Grégoire, age., s.18

19. Yüzyılda Basılmış İstanbul'a Dair Korsan Bir Kitap

İngiliz yazar Charles White'ın *Three Years in Constantinople* adlı Londra'da 1845'te basılan üç ciltlik kitabı,¹ Türkiye üzerine bu dilde yazılmış en güzel eserlerden biridir. 1841 yılında İstanbul'a gelen ve kitabın adının ifade ettiği gibi üç yıl burada kalan Charles White, Osmanlı başşehri ile ilgili son derece değerli bilgileri bize aktarır. Kitapta ele alınan konuların çeşitliliği insanı şaşırtacak düzeydedir. Bedesten, çarşı-pazar, kahvehaneler, su şebekesi, kemerler, kütüphaneler, sahhaflar gibi konulardan tutun, terlikçi, çorapçı, tütüncü, kürkçü, tülbentçi, helvacı, fesçi esnafına, kanalizasyon sisteminden, tüketilen deniz kabuklarına, balık isimleri ve İstanbul florasından, Türk mutfağına kadar bir yabancınn aklına takılabilecek, merakını uyandıracak her şeyi inceleyen eser bu bakımdan tam bir folklor hazinesidir. Bu çok kıymetli kitabın günümüze kadar dilimize çevrilmemiş olmasını büyük bir eksiklik olarak görüyorum.

Three Years in Constantinople içindeki sahhaflar ve kâğıtçılara ayrılmış bölümünün bir fotokopisini uzun zamandır saklamaktaydım. Birkaç kez okuduğum için aklımda iyice yer etmişti. Kitapsever dostum Rifat Behar'ın kütüphanesini ziyaret ettiğimde, önce raflardaki Charles White'ın üç ciltlik eseri dikkatimi çekti. Bu nefis çalışma hakkında karşılıklı sohbetimiz sırasında, ben oradaki sahhaflarla ilgili bölümden söz ettim. Behar bana kütüphanesindeki bir başka kitabı göstererek, "Burada da kitapçılar, kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgi var." dedi. Merakla kitabı elime aldım, sözü ettiği bölüme geldim. Bu bölümün Charles White'ın yazdıklarıyla satır satır örtüştüğünü gördüm. Sayfaları dikkatle çevirince, bu defa eserin tamamının Charles White'ın kitabıyla aynı olduğunu fark ettim. Oysa bu kitabın adı *History of the Capital of Asia and the Turks: together with an account of the Domestic Manners of the Turks in Turkey* idi. Boston'da Isaac Edrehi adına 1855 yılında "yeniden" bastırılmıştı. Yazar adı yer almıyordu ama Edrehi ön sözde eserin muhtevasının babasının seyahatleri olduğunu belirtiyordu. Tıpkı White'ın kitabı gibi üç ciltten oluşmaktaydı. Bu üç cildin sonuna Isaac Edrehi'nin babası Moses Edrehi'nin imzasını taşıyan başka bir kitap eklenmişti.² Ortada

¹ Charles White. *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*. London, Henry Colburn, 1845.

² Rev. Dr. M. Edrehi. *An Historical Account of the Ten Tribes settled beyond the River Sambatyon in the East*. Boston, 1855.

ilginç bir durum vardı ya Isaac Edrehi, Charles White'ın kitabını çalmış ve babasının adını kullanarak korsan bir biçimde yayınlamıştı ya da bir müstear isim söz konusuydu. İçindekiler bire bir örtüştüğüne göre Charles White ve Moses Edrehi isimlerinden biri müstearıdır.

Charles White hakkında ansiklopedilerde ve ünlü *National Biography*'de bilgi yoktur. Ancak British Library kataloğunda birçok Charles White adlı yazar vardır. *Three Years in Constantinople*'un yazarı Charles White'ın, bundan başka 1828-1841 tarihleri arasında çeviri, telif ve editör olarak yedi kitabının daha yayımlanmış olduğu görülmüyordu. 1828 tarihli ilk kitabı *Almack's Revisited* idi. Bir diğeri de 1840 tarihli *The Cashmere Shawl. An Eastern Fiction* adlı bir eserdir.³ Bu hikâye, yazarın Doğu'ya olan ilgisini göstermekteydi.

Moses Edrehi hakkında bilgi bulmak daha kolay oldu. *The Jewish Encyclopedia*'ya göre Faslı bir kabalist ve Şark dilleri hocası olan Moses Edrehi; Fas'ta doğmuş, Amsterdam ve İngiltere'de yaşamıştı. *Yad Moseh* ve *Ma'aseh Nissim* adlı eserlerin yazarıydı. *An Historical Account on the Ten Tribes, settled beyond the River Sambatyon in the East* adlı kitabı ise ilk defa Londra'da 1834'te yayımlanmıştı. Uzun sakalı, şarkî kıyafeti, derdini anlatmak için birçok dili bir arada kullanması ve nükteleriyle tanınmıştı. *Encyclopedia Judaica*'da ise hakkında daha fazla bilgi vardı. Yaklaşık 1774'te doğduğu ve yine takriben 1842'de öldüğü belirtiliyordu. Fas'ta Agadir'de doğmuş, Yahudiler bu şehirden kovulunca 1784'te ailesiyle birlikte Rabat'a gelmişti. Daha 14 yaşındayken vaaz vermeye başlamış, Kuzey Afrika'da gezici vaiz olmuştu. 1791'de Londra'ya gitmiş, 1792'de Fas Yahudilerinin âdetlerine göre cuma akşamları için *Toram Hayyim* okumalarını hazırlamıştı. 1802'de Amsterdam'a geçmiş, 1809'da burada *Yad Moshe*'yi, 1818'de *Ma'aseh Nissim*'i yayımlamıştı. 1834'te bu kitabın İngilizce baskısını Londra'da neşretmiş, genişletilmiş ikinci baskısı da 1836'da aynı yerde çıkmıştı. 1829'da bir ara Edinburg'da bulunan Edrehi, nihayet İngiltere'yi terk ederek, Fransa, İtalya, Malta ve İzmir yoluyla dört yıllık bir seyahatle Kudüs'e ulaşmıştı. 1841'de İzmir'de iken eşyaları ve el yazması kitapları yangında kül olan din adamı, 1842'de Kudüs'te Isaac b. Reuben al-Bargeloni'nin *Azharot* adlı eserini yayına hazırlamıştı. Ölümünden sonra oğlu Isaac Edrehi, 1855 yılında *History of the Capital of Asia and the Turks* adlı kitabını bastırmıştı. Adı geçen kitabın ön sözünde Isaac Edrehi kendisini "İngiltere'nin müteveffa Kudüs Konsolosu'nun oğlu" olarak tanıtmaktadır ki bundan her iki ansiklopedide de söz edilmemektedir.

Burada ilginç olan bir husus gerek Charles White'ın gerekse Moses Edrehi'nin eserlerinin aynı dönemde Londra'da yayımlanmış olmasıdır. Charles White'ın kitapları 1828-1841 arasında Londra'da basılmıştır. Moses Edrehi'nin kitapları ise 1834 ve 1836'da çıkmıştır. Charles White'ın Şark'a dair hikâye kitabı *Kaşmir Şal* 1840 baskılıdır. *Three Years in Constantinople* ise 1845 yılında ilk baskısını yapmış, ikinci baskı 1846'da yayımlanmıştır. Kitaptan yazarın 1841, 42, 43 yıllarında İstanbul'da olduğu anlaşılıyor. Moses Edrehi'nin 1842'de Kudüs'te son bulan ve 4 yıl önce başlayan seyahati 1839-42 arasını kapsıyor. 1841'de İzmir'de olduğunu *Encyclopedica Judaica*

³ *The British Library Catalogue of Printed Books*. J. Edwards. Ann Arbor 1946. Vol. 57. s. 221.

Dizin

A

- Abdolonyme Ubcini 19
 Abdülaziz Mecdi Tolun 256, 258, 260
 Abdülbaki Baykara 256
 Abdülbâki Gölpinarlı 255, 256
 Abel-Rémusat 27
 A. D. Jeltjakov 39, 230
A Grammar of the Turkish Language 53, 174
 Ahmed Amiş Efendi 256
 Ahmed Tahir Maraşı 256
Ahvâl-ı Gazavât-ı der Diyâr-ı Bosna 42
Akabi Hikâyesi 111-114, 116, 127
 Aladar Simonffy 15
 Ali Birinci 12, 23, 105, 186, 264, 266
 Ali Bobowski 167, 172, 175
 Ali Emiri Efendi 255, 259, 260
 Alman 20, 109, 125, 131, 137-138, 148, 171, 220-221
 Alpay Kabacalı 22, 46, 145
Amasya Tarihi 258
 Andrea Poletti 54, 56, 71, 73, 176
 Andreas Tietze 113-116
 Andrew Ryan 137
 Angela Nuovo 144, 151, 153
 Ankara 4, 5, 11-12, 27, 31, 34, 36, 39, 69, 76, 81, 89, 92, 97, 98, 101, 105, 110, 182, 237, 261, 262, 264-266
 Antoine Galland 52-53, 70, 74, 76-77, 80-82, 86, 92, 98-99, 158, 171, 181, 199
 Antoine Laurent Castellan 101
 Antoine Vitre 25, 161-163, 165, 167-168, 175, 178
Appleton's Encyclopedia 111
 Arap 9, 11, 12, 22, 24-26, 37-39, 51-57, 64, 76-77, 79, 91, 98, 115, 138, 143-149, 151, 152, 154-158, 160-162, 164-167, 169-171, 173-179, 182, 191, 192, 253, 266
 Arapça 9, 16, 19, 22-25, 29, 32, 35, 38, 52, 53, 56-58, 73-81, 85, 90-92, 98, 100, 101, 103, 143-172, 174-179, 191, 197, 240,

255-256, 262-263, 265

- Asaf Halet Çelebi 256
 Aubrey Herbert 135, 136
 Augustino Giustiniani 149
 Aziz Berker 260

B

- Balkanlar 56
 Baron de Schlechta 19
 Baron de Tott 19, 22
 Bayezid Umûmi Kütüphanesi 253
 Bedesten 98-101, 105-108, 123, 190, 203
 Belin 19
 Beyoğlu 4, 104, 108-109, 125, 131, 134, 214
 Boston 17, 107, 203, 206-207
 British Library 31, 172, 204
 Bulak Matbaası 110, 240, 247
 Bursalı Mehmed Tahir 238, 256, 257

C

- Caussin de Perceval 19
Cedid Atlas Tercümesi 23
 Cenova 149, 154
Cevheri 29, 98, 166
 Charles Schefer 80, 81, 99
 Charles White 103-106, 109-110, 203-209
 Charles Roden Buxton 130
 Christian Friedrich Schnurrer 143, 144
Cihannüma 26, 69
 Clément Huart 19
 Constantinople 9, 12, 21-26, 36, 39, 53, 74, 82, 101-103, 107, 109, 130, 132-133, 169, 181, 183, 196-201, 203-206, 208, 209, 215, 230, 236, 242
 Coşkun Yılmaz 17, 46
Cronologia Historica 70-72, 74

D

- De La Littérature des Turcs* 15, 26

Della Letteratura de Turchi 71
 Denis Dominique Cardonne 90-94, 182, 196
Diatribes de l'ingénieur Séid Moustapha 19
Divânü Lügâti't-Türk 259
 Dominiken 149
 Du Cerceau 31

E

Ebül'ula Mardin 253
 Edvard Carleson 26, 34
 Edward Pocock 169, 170, 174
 Eftimos N. Kuzinos 137
 Emine Fuad Tugay 138
 Ermeni 11, 23, 53, 108-118, 122-124, 126,
 135, 147, 159, 212, 221
 Etem Coşkun 9, 12, 262-266

F

Fano 147-149, 154, 158
 Ferid Kam 255
 Feridun Nafiz Uzluk 255, 257
 Fikret Sarıcaoğlu 17, 46
 Francis Rapheleng 159-161, 169
 Fransa Sefareti Matbaası 12, 21, 24-25, 53, 201
 Fransız 5, 12, 19, 24-26, 33, 53, 70, 74-76, 78,
 81, 91, 98, 102, 108, 109, 113, 114, 125,
 158, 162, 164-165, 167, 168, 181-190,
 192, 196, 197, 221
 Fransızca 11, 20, 22-24, 31, 33, 34, 36, 38,
 39, 42, 43, 52, 53, 70, 74, 75, 80-82, 87,
 89-91, 93, 108, 109, 114, 116, 124-125,
 131, 145, 147, 164, 165, 167, 171, 177,
 184, 197, 212, 214, 216, 218, 220, 221,
 253, 265
 Fransisken 151, 153
 Franz Babinger 15, 16, 19, 23, 31, 32, 34, 38-
 42, 45-47, 69-70, 72, 73, 80, 83, 86, 90,
 92, 150
 Freytag 29, 167
Füyûzât-ı Mıknatısıye 40

G

Galata 108, 109, 134, 161, 190, 205, 216

George E. White 136, 137
 George Washburn 132
 Gérald Duverdier 27, 163
 G. F. Abbott 131
 Giambattista Toderini 15, 19, 21, 22, 26-27,
 32, 34, 36, 39, 40, 42, 45-47, 72-74
 Giovanni Battista Donado 54, 55, 57, 70-74,
 176
 Giovanni Rinaldo Carli 40, 70
Grammaire Turque 22, 23, 36, 41, 75
 Gregorio Barbarigo 56, 177
 Gregorio Georgio 147
 Guillaume Postel 144, 149-154, 158-160, 165
Gülşen-i Hulefâ 36

H

Haçadur Vosganyan 111-127
 Hakkı Süha Gezgin 260
 Halide Edib Adivar 137
 Harîrîzâde Mehmed Kemaleddîn 257
 Hasan Refik Ertuğ 22, 143, 146
Hayâl 9, 211-233, 263
Hayriye 9, 11, 89-94, 120, 228
 Hellmut Ritter 257
 Henry Blackmer 15, 83
 Henry F. Woods 134
 Henry Otis Dwight 107
Herodot Tarihi 147
 Hieronymus Megiser 52, 56, 57, 64, 160, 166,
 174
 Hollanda 77, 147, 149, 161, 167, 169, 171,
 177, 178, 181, 184, 198
 Hovsep Vartanian 113
Huzur Dersleri 254, 256
 Hüseyin Efendi 86
 Hüseyin Rifka Tamani 9, 235-238, 241, 243-249
 Hz. Muhammed 71, 119, 150, 167, 177, 191-
 196,

I

I. Abdülhamid 22
 II. Bayezid 104
 III. Ahmed 32, 104, 153, 189, 200

III. Selim 21, 22

II. Meşrutiyet 9, 129, 130-131, 137, 139

Isaac Edrehi 203-204, 206-209

İ

İbn Arabşah 35, 91, 166

İbnülemin Mahmud Kemal İnal 255, 257

İbrahim Müteferrika 5, 9, 11, 13, 15-16, 19, 21-23, 26, 27, 29-40, 42-47, 53, 56, 68-70, 72, 74-75, 87, 94, 105, 110-111, 129, 139, 145, 146, 158, 163, 166, 172, 179, 200, 203, 211, 235, 237, 253, 261, 263, 265, 266

İbrahim Müteferrika: Türkiye'de Matbaacılığın Bânisi 15

İhsan Fazlıoğlu 18

İncil 144, 155, 156, 158, 160, 161, 165, 171-173, 175, 178

İncil-i Mukaddes 172-173

İngiliz 109, 133, 134, 13-138, 164, 169-173, 191-192, 203, 206, 216, 235-238, 249, 259

İngilizce 9, 31, 33, 34, 42, 43, 53, 111, 114, 118, 126, 129, 130, 135, 137, 151, 169, 173, 174, 204, 205, 265

İnsan-ı Kâmil 258

İskenderiye 167, 169-171

İsmail Hakkı Uzunçarşılı 256

İsmail Hami Danişmend 23, 256

İsmail Sâib Sencer 9, 12, 253-258, 260-261

İstanbul 4, 5, 9, 11-12, 17, 19-27, 29-35, 37-42, 45-46, 51, 53-55, 70-86, 91, 93, 97-117, 119-121, 124, 125, 129-138, 144, 145, 149, 153, 155, 158, 159, 161-164, 166, 167, 169-172, 174-176, 183, 185-187, 18-192, 195-201, 203-206, 208, 209, 211, 216, 220, 221, 223-224, 235-242, 247, 248, 253, 256, 260, 261, 264, 265

İtalyan 51, 54, 70, 72, 98, 109, 113-114, 176

J

Jacob Golius 29, 35, 166-167

J. F. Gleditsch 32, 33

Johan Christ Clodius 32, 36

Joseph Michaud 32, 33, 102, 103, 106, 109, 110

Joseph Purgtall Hammer 19, 23, 40, 70, 72, 79, 89, 157, 205, 236, 237, 245, 246

Journal Asiatique 20, 27, 237

K

Karl Emerich Graf von Reviczky 36

Karl Sussheim 257

Kâtip Çelebi 9, 30, 33-34, 40, 41, 46, 47, 54, 69, 70-72, 74, 80, 101

Katolik 109, 115, 116, 124, 125, 151, 153, 154, 158, 164, 168, 177, 178

Kebikeç 5, 11, 28, 105, 176, 179

Kemal Beydilli 20, 21, 23, 110, 145, 157, 236, 237, 242-244

Keşfü'z-Zünûn 255

Kilisli Rifat Bilge 255, 256

Kitâb-ı Mukaddes 162, 163, 167-170, 172, 173, 175

Kitâbü Salati's-Sevâ'î 147-149

Kraliyet Koleji 19, 75, 78-80, 84, 91, 94, 149, 165

Kraliyet Kütüphanesi 19, 22, 26, 27, 76, 80, 101

Krusinski 31-34

Kur'an 21, 102-104, 119, 120, 126, 144, 150-154, 158, 160, 161, 166, 167, 176, 177, 191, 192, 197

L

Leiden 29, 30, 35, 69, 74, 147, 152, 159-161, 166, 167, 170, 171, 178, 198, 237, 245

Leipziger Zeitungen 27

Les Paroles Remarquables et les bons Mots et les Maximes des Orientaux 52

Lisânü'l Acem 43

Lodovico Maracci 177, 192, 194

Londra 30, 31, 42, 51, 109, 112, 136, 155, 169, 170, 178, 185, 203, 204, 206-209

Louis Massignon 257

Louis Mathieu Langlès 19-28, 39, 76, 108, 144

M

- Mahmud Raif Efendi 24, 26
 Mark Sykes 133
 Marquis de Villeneuve 27
 Mary Mills Patrick 135
 Matbaa-i Âmire 108, 241, 243, 245, 246
 Mathew Iliac 33, 34
 Medici Matbaası 146, 148, 155-158, 160, 178
 Mehmed Ali Ayni 256
 Mehmed Serhan Tayşi 253
Menâkıb-ı Şeyh Şaban-ı Veli 264
 Mesgnien F. Meninski 53, 175, 176
Mezâmîr 147, 149, 152, 158, 163, 164
 Mezopotamya 40, 52, 101
 Mısır 19, 30, 35, 101, 110, 138, 155, 165, 169, 240, 242, 243, 247, 265
 Midhat Bahari Beytur 255
 Milli Kütüphane 25, 156, 166, 173, 240, 245, 249, 258
 Misailidis Efendi 221, 222, 224
 Mithat Cemal Kuntay 262
 Mora 101
 Moses Edrehi 203, 204, 207-209
 Muallim Cevdet İnançalp 256-258, 261, 272
Muhammediye 110, 221, 240, 264
 Mustafa Naimâ 40, 41
 Muzaffer Gökman 260
Müfredât-ı Eczâ-i Tibbiye 258
 Mühendishâne 9, 45, 145, 235-241, 243-246, 248, 249
 Mükrimin Halil Yinanç 255

N

- Nâbî 9, 11, 89-94, 257
Naimâ Tarihi 18, 41
 Namık Kemal 136, 263, 266
 Nasreddin Tusî 157
 Nazmizâde Hüseyin Murtaza 35, 36
 Necati Lügal 255
 Necmettin Hilav 7, 12, 261-264, 266
 Nicolas Fromaget 185-188, 190, 191, 198
 Nizâm-ı Cedîd 20, 22

O

- Orta Doğu 56, 157, 158, 162, 164, 166, 177

- Oskar Rescher 255, 258
Osmanlı Müellifleri 238, 257
 Osman Nuri Ergin 236, 256, 259, 261
 Oxford 147, 155, 169-172, 174, 178, 192, 197
 Oxford Ekolü 169

P

- Paganino Paganini 151-153, 176, 178
 Paris 19-21, 24, 25, 27, 31, 33-35, 38, 39, 43, 45, 53, 69-70, 75-86, 90-92, 101, 102, 107-109, 112-114, 116, 130, 147, 148, 150, 161-165, 167, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 181-186, 189, 191, 192, 196-200, 230, 236, 237, 265
 Paul Eudel 107
 Pavet de Courteille 89, 90, 93, 94
 Pera 77, 83, 109, 125, 137, 186, 190, 205, 206
 Peter Kirsten 52, 159, 160, 166
 Pétis de La Croix 9, 11, 75-84, 86, 87, 100
 Pierre Vattier 35
 Pietro Della Valle 98, 174
 Poletti Matbaası 55, 56, 176
 Propaganda Fide Matbaası 56, 158
 Protestan 111, 115, 122, 152, 161, 184

R

- Robert Graves 136, 137
Raccolto Curiosissima d'Adaggi Turchesca 56
Reşehat Aynu'l Hayat 264
Revue Encyclopédique 22
Risâle-i İslâmiyye 11
 Roma 25, 56, 116, 124, 148, 151, 154, 155, 157, 158, 160-165, 174, 175, 177, 178, 184
 Ruffin 19, 24, 108

S

- Sacra Congretio de Propaganda Fide 56
 Sadeddin Nüzhet Ergun 256
 Sahhaflar Çarşısı 103, 105, 107
 Samuel Hendrik Manger 35
 Savary de Brèves 25, 144-146, 157, 161-165, 167-169, 171, 172, 177, 179, 191-192, 197, 200

Selim Nüzhet Gerçek 25, 46, 47, 145-146
 Selim Efendi 235, 236, 242
 Selma Ekrem 138
 Seminario Matbaası 52, 56
 Seyfettin Özege 25, 69, 236, 245
 Seyyid Abdülkadir Belhî 256
 Seyyid Mustafa 19-24, 26
Sihah-ı Cevherî 29
Siyer-i Nebi 265
Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi 113
Söz Kitabı 174
Stambuler Buchwesen 15, 16, 23, 31-34, 39,
 41, 42, 46
 Suriye 80, 101, 144, 195
 Süheyl Ünver 15, 255, 256

Ş

Şefik Atabey 15, 55
 Şehit Ali Paşa 100
 Şerafeddin Ali Yezdi 35
 Şerefeddin Yaltkaya 255-257

T

Tabhâne-i Âmire 51
*Tableau des nouveaux règlements de l'Empire
 Othoman* 24, 108
Takvim-i Vekâyi 106, 108, 110, 231, 232, 264
Takvimü't-Tevârih 9, 11, 40, 69, 70-74
 Taş baskı 55, 264-265
 Telford Waugh 135
 Teodor Kasap 211, 212, 215, 218, 219, 221,
 222, 224, 229-231, 233, 266
 Teseo Ambrogio 150-152, 154
The Sultan and His People 111, 127
 Thomas D. Goodrich 34, 35
 Thomas Erpenius 144, 152, 153, 160, 161, 164,
 166, 169, 178-179
 Thomas Vaughan 53, 174
 Tirnovalı Mustafa Enver Bey 255
Timur ve Tuzukatı 19
Traité de Tactique 36-39
 Truguet 25
Tuhfetü'l Kibâr fî Esfâri'l Bihâr 30, 34, 46, 47

Türkçe Gramer 26, 33, 167, 242
 T.X. Bianchi 19, 53, 60, 65, 67, 109, 157, 236,
 240, 247

U

Usûl-i Hendese 9, 235-249
Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l Ümem 11, 36, 37
Usul'ül Maarif fi Tertib'ül Ordu 25

Ü

Üsküdar Matbaası 22, 23, 26

V

Vankulu Lügati 16, 18, 22, 23, 34, 45, 172, 249
 Vartan Paşa 112-115, 117
 Vatikan 155, 159
Vekâyi-i Mısriyye 264
 Venedik 9, 40, 51, 53, 54, 56, 70, 72, 73, 98,
 110, 144, 147, 151-155, 158, 161, 176
Vesiletü't-Tibaa 21
 Viyana 32, 37-40, 86, 98, 150, 175, 176

W

*Waiting For Müteferrika. Glimpses of Otto-
 man Print Culture* 17
 William Ramsay 130
 William Seaman 171-175

Y

Yusuf Cemil Ararat 256